

ERİCH FROMM'DA İNSAN, TANRI, DİN BAĞLAMINDA ATEİZM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIYMET GEDİK

MERSİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE

ANABİLİM DALI

MERSİN

KASIM – 2019

**ERİCH FROMM'DA İNSAN, TANRI, DİN BAĞLAMINDA
ATEİZM**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KIYMET GEDİK

MERSİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE

ANABİLİM DALI

Danışman

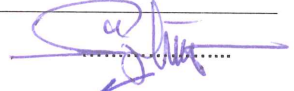
Prof. Dr. Eyüp ERDOĞAN

MERSİN

KASIM – 2019

ONAY

Kıymet GEDİK tarafından Prof. Dr. Eyüp ERDOĞAN danışmanlığında hazırlanan "Erich Fromm'da İnsan, Tanrı, Din Bağlamında Ateizm" başlıklı çalışma aşağıda imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Görevi	Ünvanı, Adı ve Soyadı	İmza
Başkan	Prof. Dr. Prof. Dr. Eyüp ERDOĞAN	
Üye	Prof. Dr. Kamuran ELBEYOĞLU	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Naciye ATIŞ	

Yukarıdaki Jüri kararı Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 28.11.2019.....tarih ve 20.2/12.....sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Yusuf Gürhan TOPÇU
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

Bu tezde kullanılan özgün bilgiler, şekil, tablo ve fotoğraflardan kaynak göstermeden alıntı yapmak 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu hükümlerine tabidir.

ETİK BEYAN

Mersin Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliğinde belirtilen kurallara uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada,

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlâk kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak kullandığımı,
- Kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü Mersin Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı,
- Tezin tüm telif haklarını Mersin Üniversitesi'ne devrettiğimi

beyan ederim.

ETHICAL DECLARATION

This thesis is prepared in accordance with the rules specified in Mersin University Graduate Education Regulation and I declare to comply with the following conditions:

- I have obtained all the information and the documents of the thesis in accordance with the academic rules.
- I presented all the visual, auditory and written informations and results in accordance with scientific ethics.
- I refer in accordance with the norms of scientific works about the case of exploitation of others' works.
- I used all of the referred works as the references.
- I did not do any tampering in the used data.
- I did not present any part of this thesis as an another thesis at Mersin University or another university.
- I transfer all copyrights of this thesis to the Mersin University.

20 Kasım 2019 / 20 November 2019

İmza

Kıymet GEDİK

ÖZET

Bu araştırmanın amacı Erich Fromm'un ateizm anlayışını incelemektir. Araştırmada ateizmin genel çerçevesine ve Erich Fromm'un insan, din ve Tanrı yaklaşımlarına yer verilmektedir. Ateizm, ilk çağlardan bu yana tartışıla gelen temel ontolojik ve metafizik konulardan biri olarak gözlemlenmiştir. Bu nedenle ateizmin temel eleştiri konularından birini ahlak teması oluşturmıştır. Ahlakın temel kaynaklarının dinin ve Tanrı'nın benimsendiği ateist yaklaşımlarda ahlak sorunun temellendirilmesi farklı düşünür ve ekollerce tartışılmıştır. Ancak ahlakın tek kaynağının din olmadığı Fromm gibi düşünürlerce ifade edilmektedir. Erich Fromm'un ateizm görüşü kurumsallaşmış dinler ve bu dinlerin getirdiği otoriter ahlakları reddeder. Bu nedenle Fromm'a göre öne çıkan ahlak anlayışı hümaniter ahlakıdır. Bu ahlaki yaklaşımda; zihinsel bağımsızlık, akıl, sevgi ve hümanist öğeler ön plana çıkmaktadır. Fromm'un ateizm anlayışına göre Tanrı soyutlaşma süreci içinde zihinsel bir aşamadır. Bu bireyin otoritelerin tutsağı olmadığı, kendi üzerinde bilinçli farkındalığı olan ve davranışlarına kendisinin yön verdiği bir aşamadır. Erich Fromm'un ateizm anlayışı sevgi ve hümanist değerlerle örülüdür. Bunun sonucu olarak da O, mistik bir ateist olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erich Fromm, Ateizm, Ahlak, Din, Tanrı.

Danışman: Prof. Dr. Eyüp ERDOĞAN, Felsefe Anabilim Dalı, Mersin Üniversitesi, Mersin.

ABSTRACT

The aim of this study is to examine Erich Fromm's understanding of atheism. In this research, the general understanding of atheism and Fromm's approach to human, religion and God are given in the context of this basic purpose. It has been observed that atheism has been one of the fundamental ontological and metaphysical topics discussed since the early ages. In this context, one of the main criticisms of atheism was the theme of morality. As a matter of fact, the basic sources of morality and the atheistic approach of the religion of God is based on different approaches and arguments. However, it is expressed by thinkers such as Fromm, where the only source of morality is not religion. Fromm's atheism rejects the institutionalized religions and the authoritarian ethics brought by these religions. In this context, the moral approach that comes to the fore in the thought of Fromm is humanitarian ethics. In this moral approach, mental independence, reason, love and humanist elements come to the fore. Fromm's approach to atheism, which develops an important morality in atheism, is a mental stage in the process of God's abstraction. As a matter of fact, this is a stage where the individual is not a prisoner of the authorities, he / she has conscious awareness on himself and he / she directs his / her behaviors. Fromm's understanding of atheism is endowed with love and humanist values. In this context, he is considered a mystic atheist.

Keywords: Erich Fromm, Atheism, Morality, Religion, God.

Advisor: Prof. Dr. Eyüp ERDOĞAN, Departmen of Philosophy, University of Mersin, Mersin.

TEŞEKKÜR

Tezin hazırlanmasında ve bu noktaya gelmesinde bana yardımcı olan değerli danışmanım Sayın Eyüp ERDOĞAN'a jüri üyelerimiz Kamuran ELBEYOĞLU ve Naciye ATIŞ'a teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
İÇ KAPAK	i
ONAY	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar DİZİNİ	viii
1. GİRİŞ	1
2. ATEİZM	4
2.1. Ateizmin Tanımı	4
2.2. Ateizmin Türleri	6
2.2.1. Teorik Ateizm	6
2.2.2. Pratik Ateizm	7
2.2.3. Mutlak Ateizm	8
2.2.4. İlgisiz Ateizm	8
2.2.5. İdeolojik Ateizm	9
2.2.6. Materyalist Ateizm	9
2.2.7. Sosyo-Politik Ateizm	10
2.2.8. Ateizmi Benimseyen Görüşler ve Ekoller	11
2.3. Tarihsel Süreç İçerisinde Ateizm	14
3. ERİCH FROMM VE TANRI	21
3.1. Fromm'da Tanrı ve Hümanizm Çerçevesinde Mistik Ateizm	21
4. ERİCH FROMM VEDİN	27
4.1. Din Türleri	27
4.1.1. Otoriter Din	28
4.1.2. Hümaniter Din	31
5. ERİCH FROMM'DA HÜMANİZM VE İNSAN	34
5.1. Hümanizmin Tanımı	34
5.2. Hümaniter Ahlak	39
5.3. Fromm'da İnsan	46
5.3.1. Karakter Tipleri	57
6. SONUÇ	62
KAYNAKLAR	65
ÖZGEÇMİŞ	71

TABLÖLAR DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 5.1. Kendine Mal Etme ve Sosyalleşme	60
Tablo 5.2. Yaratıcı Olmayan Karakterlerin Olumlu ve Olumsuz Görünüşleri	61

1. GİRİŞ

Felsefenin temel olarak üç ana bölümü bulunmaktadır. Bunlar ontoloji (varlık felsefesi), epistemoloji (bilgi felsefesi) ve aksiyoloji (değer felsefesi) dir. Bu üç temel alanlardan varlık felsefesi tarihsel süreç içerisinde öne çıkan disiplinlerden biri olmuştur. Varlık felsefesini diğer iki alandan daha öncelikli kılan neden ise varlık felsefesinin merkezine konulan kavramların diğer alanları etkilemesidir. Varlık felsefesinin merkezine konulan Tanrı kavramı ve bu kavramın getirdiği aksiyolojik ve ahlaki tutumlar her zaman değerlendirilen bir durum olmuştur (Uygur, 2019). Bu durum Mutlak bir Varlık olarak Tanrı'nın inkârı ya da kabulü sorununa dönüşmüştür. Bu sorunu temel sorunlardan biri haline dönüştüren şey değer alanını belirliyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Bununla birlikte bir felsefe sorusu olarak Mutlak bir Varlık'ın var olması ya da var olmaması sorunsal bir çağa ya da döneme ait bir soru değildir. Gerçekten varolan nedir sorusu hem tarihsel hem de güncel bir soru olmaya devam etmektedir. Bu noktada gerçekten varolan nedir? sorusuna Tanrı olarak cevap veren gruplar ya da kişiler teist olarak tanımlanırken, Tanrı'nın varlığını kabul etmeyenler de ateist olarak tanımlanmaktadır. Böylelikle, ateizmin kavram gelişiminin temeli teizm ile olmuştur (Russell, 2013:56).

Ateizm, tarihin ilk dönemlerinden itibaren varlığını sürdüren olgulardan biri olarak farklı şekillerde tezahür etmektedir. Ateizm genel olarak ilahi bir varlığın reddine dayanmaktadır. İlahi kaynakların ya da metinlerin olmadığı dönemlerde de ateizmin varlığından söz edilebilmektedir(Cevizci,2002:100).Ateizmin varlığı birçok felsefi sorunu beraberinde getirirken bununla birlikte teizmin açıklamakta zorlandığı sorunlardan da beslenmiştir. Çünkü ateizm sadece Tanrı karşısında tepkisel görüş değil aynı zamanda yeni bir ahlak ve insan anlayışı da sunmaktadır (Topaloğlu, 2004:10).

Erich Fromm (1900-1980) tarihsel olarak hem ateizme gelen eleştirilere hem de ateizmin sosyal ve bireysel bir varlık olarak insanı biçimlendirmesine yönelik farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Ateizmin oluşturduğu dünya görüşüyle ilgili egzistansiyalist düşünürlerin de önemli katkıları ve değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bunlardan A.Camus ve Sartre gibi isimler, birer ateist varoluşçu olarak hem ontoloji hem de ahlak felsefesi sunmaktadırlar (Çüçen, 2015: 13). Erich Fromm için doğrudan varoluşçu-egzistansiyel tanımlaması yapılmasa da ifade ettiği görüşler bu merkezde toplanmaktadır.

Ateizm ile ortaya çıkan sorunlardan biri, Tanrı ve O'nun kuralları olmadan dünyada nasıl ayakta kalınacağı üzerine biriken ahlaki problemlerdir. Bu durum ise ahlakın kaynağı sorusunu gündeme getirmiştir. Felsefe tarihi boyunca ahlakın kaynağına yönelik farklı belirlemeler yapılmıştır. Bu belirlemelerden öne çıkan görüş, ahlakın kaynağının Tanrı ve dinler olduğunu ifade etmektedir. Ancak Tanrı ya da dinler ahlakın tek kaynağı değildirler. Ahlakın kaynağında

hem bireysel olarak insan aklı hem de toplumsal görenek ve gelenekler vardır. Ateizm bu bağlamda evreni ve toplumu mistik argümanlardan daha çok rasyonel olarak bilinçli bir şekilde kurmayı hedeflemektedir (Armstrong, 2016: 27). Ateizm varlığı zorunlu her şeyin sebebi olan Mutlak bir Varlığın reddine dayanmaktadır. Böylelikle Tanrı kavramı insanların zümrelere bölünmesine gereksiz korkulara ve ümitlere kapılmasına neden olmuştur. Dolayısıyla ateizme göre insan kendi varlığını somut bir varlık olarak benimsemeli ve kendini sürekli gerçekleştirme yolunda olmalıdır (Taylan, 1998: 112).

Erich Fromm (1991)'a göre insan içinde bulunduğu toplumdan ve değerler bütününden bağımsız bir varlık değildir. Ona göre insan sürekli olarak gelişen ve değişen bir varlıklardır. Erich Fromm insanın kendi içinde sürekli bir aşma faaliyetinde olduğunu aktarmaktadır. İnsan, doğanın bir parçası olarak doğayı toplumun bir parçası olarak da toplumu aşan bir varlık olmalıdır. Fromm'a göre insan tarihsel süreç içinden birçok sorunu aşan bir varlık olarak bugüne gelmiştir. Ancak geline nokta yeterli bir seviye de değildir.

Batı düşüncesinde kilise eleştirisi birçok düşünür tarafından yapılmıştır. Bunlardan Nietzsche ve Kierkegaard önde gelen isimlerden olmuştur. Erich Fromm da kilise eleştirisi yapan düşünürlerdendir. Ona göre insanların bireysel ve kendi üzerine düşünen bilinçli bir varlık olmasını engelleyen toplumsal kurumların başında, din ve kilise unsuru gelmektedir. Kilise kurumunun dezavantajı insanların düşünme ve sorgulama becerilerini kısıtlamasıdır. Fromm (1982)'a göre kilise, insanları kendini gerçekleştiren somut bir birey olmak yerine insanları sürüler halinde değersizleştirip ve herkes haline getirmek istemektedir. Kendi varlığından sıyrılan insanlar ise daha kolay idare edilebilen yığınlara dönüşmektedir. Geline noktada Fromm'un ateizm yorumunun daha çok aksiyolojik alanda oluştuğu görülmektedir.

Erich Fromm'un ateizm konusundaki belirlenimlerini orijinal kılan durum ise varolan katı rasyonalizmi, bilim ve teknolojinin insanı kendine yabancılaştırması yönüyle eleştirmesindedir. Onun için din de insanın varlığını değersiz hale getiren sürü haline dönüşmesine neden olan bir durumdur. Bununla birlikte Fromm'un ateizm anlayışında beklentilerin uzağında bir durum olarak mistik ve etik değerler fazlasıyla öne çıkmaktadır (Karacoşkun, 2006: 34). Bu bağlamda Fromm, insanın anlamsız bir dünyada yaşamaya bırakılmış olsa da ona anlam katacak şeyin yine insanın kendisi olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda ise insan önem kazanmaktadır. İnsandan beklenen şey ise düşünen, sorgulayan, seven ve paylaşan bir varlık olmasıdır. Bu araştırma, Erich Fromm'un ateizm konusundaki fikirlerini ve belirlenimlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışma bu temel amaç doğrultusunda dört bölümden oluşmaktadır. Araştırmanın birinci bölümünde ateizm ile ilgili genel tanımlar ve ateizmin tarihsel serüveni üzerinde durulmaktadır. İkinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise Erich Fromm'un insan, Tanrı ve din anlayışlarından hareketle ateizm ile ilgili görüşleri analiz edilmektedir. Her ne kadar ateizm tanımı gereği din ile ilgili değil Tanrı ile ilgili olsa da

çalışmamızda din olgusunu ele almamız bir çelişki değildir. Çünkü Erich Fromm din olgusunu özgün bir şekilde ele alıp ateizme dayanak oluşturmuştur.

2. ATEİZM

2.1. Ateizmin Tanımı

Ateizm kavramı, tarihin ilk dönemlerinden bu yana üzerinde konuşulan ve üzerine fikir beyan edilen temel felsefi problemlerinden biri olarak değerlendirilir. Ateizme dair farklı yaklaşımlar ve tanımların geliştirilmesinin nedeni teizmin ve ateizmin dönemseller olarak problemlerinin farklılaşması olmuştur. Ateizm kavramının terimseller ve kavramsal incelemesi yapılırken etimolojik karakterine bakmak yerinde olacaktır. Nitekim kavramlar hem tek tek hem de birbirleriyle ilişkileri bakımından önemlidir. Bununla birlikte kavramlara yüklenen anlamların da yaşanan toplumsal süreçler içinde farklılaştığı görülebilmektedir.

Ateizm kavramı teizm ile birlikte ortaya çıkmış bir kavramdır. Bu nedenle ateizmin teizme bağlı olarak türetildiği söylenebilir. Ateizm, Yunanca'da olumsuzluk bildiren "a" ön ekinin Tanrı anlamına gelen "theos"un birleşmesinden oluşmaktadır. Bu kavram oluşumundan hareketle ateizm, Tanrı'nın ya da Tanrı'ların varlığını reddeder. Çünkü ateizm, Tanrı kavramı ile karşılık bulan hiçbir şeyin varlığını kabul etmez. Ancak ateizm sadece Tanrı görüşüne karşı geliştirilen bir yaklaşım değildir. Ateizm, dünyayı Tanrısız olarak algılayan, bu yönde değer üreten görüşün de genel adıdır (Cevizci,2017:187).

Ateizm Türkçede ise genel anlamda tanrıtanımaz olarak ifade edilmektedir. Oysa ateizm Mutlak anlamdaki bir Varlığı kesinlikle reddeder. Ateizm sadece bütün bir evreni kontrol eden ve yoktan var eden Mutlak'ın tanınmamasına değil, reddine dayanmaktadır. Bununla birlikte ateizmin ahlaka dayanan bir dünya görüşü olduğunun altı çizilmelidir. Birçok kısır eleştiri, Tanrı'nın olmadığı düşünce sisteminde ahlakın da var olamayacağı yönündedir. Aynı şekilde Tanrı'nın var olmadığı bir yaklaşımda hayatın da anlamını kaybettiği yönünde fikirler gelişebilmektedir. Ancak ateizm ne anarşizm ne de hayatın hiçbir anlamı yoktur diyen pasif bir nihilizmdir. Ateizmin istediği Tanrı'nın olmadığı bu sistemde, ayakta kalmanın yolunu özgür birey olan insanın kendisini bulmasıdır. Bu durum tek tek bireylerin kendi potansiyellerinden ve kendilerini gerçekleştirmelerinden geçmektedir. Bu yaklaşım hem hümanizmin yolunu açmış hem de insanların ayakta kalabilme adına kendi değerlerini üretmeleri noktasında bir motivasyon kaynağı olmuştur. Ateist bir düşünür olan Sartre, varoluşçu yaklaşımları hümanizm olarak tanımlamaktadır (Sartre, 2007:34).

Ateizm hayat ve insana dair konularda ümitli bir yaklaşıma sahip bir dünya görüşü olarak tanımlanabilir. Nitekim Tanrı'nın varlığı insana dair konularda birer yaşam reçetesi sunabilirken aynı şekilde ateizm de insanın kendinden hareketle, hayata dair algılama planları sunabilmektedir. Tanrı'nın varlığı insanların hayata bakışlarını, anlam vermelerini kolaylaştırmaktadır. Ancak ateizm dünyaya dair anlam arayışlarını kendisi kurduğundan değer oluşturma'nın zorunlu hale geldiği bir alan olmaktadır (Karataş, 2018: 34).

Ateizm sadece Tanrı'nın varlığını değil, Tanrı'nın varlığına dayandırılan farklı inanç sistemlerinde değişik şekillerde ifade edilen doğaüstü güçleri de kabul etmez. Aynı zamanda ateizm ruhun ölümsüzlüğü ve diğer aşkın konuları da reddetmektedir. Bununla birlikte ateizm sadece Tanrı'nın varlığını değil bilinemezliliğini de reddeder. Bu sebeple ateizm, agnostisizm gibi inançlara ya da temellere de karşı bir tutum sergilemektedir. "Agnostik için, hem teist hem de ateist, Tanrı'nın varlığını doğrulamak ya da reddetmek pozisyonunda olduğu için, agnostisizm her iki pozisyonu haklı çıkarmak için yeterli kanıtımız ya da argümanımız olmadığını söyler."

Doğaüstü güçleri ve agnostisizmi reddeden ateizm için genel olarak materyalist tanımlanmaktadır. Bununla birlikte ateizm fizikalist olmakla eleştirilmiştir. Ancak ateizm genel anlamıyla fiziksel nesne ve materyalizmin doğruluğuna inansa da sadece maddenin varlığını kabul etmez. Ateizm sadece doğaüstü güçlerin ve ruhların olamayacağı konusunda natüralist ve fizikselcidir. Ateizme ve dolayısıyla ateistlere materyalist ya da natüralist olmaları yönüyle katı eleştiriler bir yönüyle haksızlığa neden olmaktadır. Nitekim materyalist ya da natüralist olmakla eleştirilen ateistlerin, maddi olmayan hiçbir şeyin varlığını kabul etmediğini aktarılmaktadır. Ancak ateizme bu şekilde yaklaşmak sıg bir yaklaşımdır. Çünkü ateizm duyguların, güzelliklerin ve sevincin varlığını kabul eder. Bununla birlikte genel olarak ateizm için sosyal, estetik ve ahlaki değerler üretmek son derece önem kazanan bir durumdur. E.Fromm da ateizmin bu yönünün altını çizmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere Fromm mistik bir ateist olarak da tanımlanmaktadır. Bu bağlamda ateizmin önemli bir ateist ahlak yönelimi sunduğunu söylemek mümkündür.

Teist bir felsefi sistemde Tanrı'nın varlığı aynı zamanda ahlakın da motivasyon kaynağı olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla Tanrı'nın olmadığı bir durumda ahlak için herhangi bir dayanağın olmayacağı endişesi oluşabilmektedir. Ancak ahlak sadece Tanrı'nın varlığıyla birlikte var olabilecek bir olgu değildir. Bu bağlamda ateizmin kendi içinde ve hümanizme dayalı olarak geliştirdiği bir ahlaktan bahsetmek yerinde olmaktadır. Ahlakın varlığının Tanrı'ya bağlanmak istenmesinin ise sebebi bulunmaktadır. Bu sebep ahlaka hem temel hem de ortak ahlaki ilkeler kurmak düşüncesinde yatmaktadır. Ahlakın kaynaklarından birisi Tanrı'dır. Ama ahlakın tek kaynağı Tanrı'dır gibi indirgemeci bir yaklaşım hem felsefi hem de sosyolojik açıdan sorunlara neden olacaktır.

Platon(2016)'un Euthyphron diyalogunda ortaya çıkan din ve dindarlığın sorgulanmasında, Tanrı'nın varlığı üzerinden din ya da dindarlığın ne olduğu temellendirilmeye çalışılmaktadır. Ancak Baggine'ye göre ahlakın, iyiliğin ve kötülüğün bilgisi Tanrı'dan bağımsız olarak bilinebilmektedir. Nitekim yalan söylemenin ahlaki olarak kötü bir eylem olduğuna karar verebilmek için herhangi bir kutsal belirleme zorunlu değildir. Bu ateizmin çıkış noktalarından biridir. Buna göre Tanrısız bir dünyanın ahlaki olarak var olabileceği düşüncesi pekişmektedir.

İyilik ya da kötülük sadece Tanrı'ya bağlı olarak düşünölen ahlaki ilkeler değildir. Şu halde Tanrı yoksa iyilik de yok demek, yanlış bir önerme olacaktır. Bu bağlamda ateizmin ahlaki yaklaşımları ve dünyayı anlamlandırmaya yönelik farklılaşan çabaları, ateizmin çeşitlenmesini sağlamıştır. (Zuckerman, 2009).

Ateizmin temel argümanı olan herhangi bir Mutlak Varlık olarak Tanrı'nın reddi düşüncesi, ateizmin farklı şekillerde ele alınmasını sağlamıştır. Bu nedeni olarak da ateizm tarihsel ve içinde geliştiğı toplumdaki hareketle farklılaşabilmektedir. Nitekim ateizm farklı toplumlarda ve çağlarda farklı nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Diğer yandan teist düşüncelerde de birçok farklı anlayış ve temel bulunmaktadır. Ateizmin çeşitleri olduğu gibi teizminde çeşitleri olduğu söylenebilir.

2.2. Ateizmin Türleri

Birçok düşünür ve ekol, ateizmin çeşitlerini ifade etmiştir. Bu yaklaşımlardan öne çıkanlardan ilki teorik ateizmdir.

2.2.1. Teorik Ateizm

Teorik ateizm Tanrı'nın varlığını reddeden ve teorik olarak eleştiriler getiren ateizm yaklaşımıdır (Girardi,1967:34). Aslında felsefi olarak kabul edilen ateizm genel anlamda teorik ateizmdir. Teorik ateizm düşünme faaliyeti ve bir sıra mantıksal argüman sonucunda ulaşılan bir düşünme yaklaşımı olarak ifade edilmektedir (Topaloğlu, 2004: 34). Teorik ateizmle birlikte teizmin diğer kaynakları olarak değerlendirilen ruh, öteki dünya, mucize gibi kavramları da reddedilmektedir. Ayrıca ruhun ölümsüzlüğü ya da diğer mistik öğeler de teorik ateizmle birlikte reddedilir. Bununla birlikte Tanrı inancına klasik anlamda yer verilmese de panteizm ya da deizm gibi yaklaşımlar tarafından da kabul edilmez.

Teorik ateizmin olumlu ve olumsuz olarak adlandırılan iki türü bulunmaktadır. "Buna göre, olumsuz teorik ateizm belirtik bir biçimde ifade edildiğı zaman, Tanrı'nın varoluşu kategorik olarak ve kesin bir biçimde yadsınır, dünya ve insanla ilgili olarak, aşkın bir ilk ilkeyi ya da ölümsüz bir insan ruhunu zorunlu olmaktan çıkaran genel bir kavrayışa ulaşılır"(Cevizci, 2017: 187). Bununla birlikte olumsuz teorik ateizm örtük olarak ifade edilse bile Tanrı'yı var eden temel sıfat ya da özellikleri yine reddedilir. Nitekim olumsuz (negatif) ateizm mutlak ateizm gibi Tanrı'nın varlığını reddeder ve bu konuda eleştirecek bir şey olmadığını ifade eder. Negatif ateizm düşünce derinliğinden çok bir tür yaşama tarzı olarak öne çıkmaktadır. Nitekim olumsuz ateizm kişinin dini değerlere ve Tanrı'ya pratik hayatta değer ve ilgi vermeden yaşaması anlamına gelmektedir. Bu ateizmde moral değerler, diğer ateizmlerde de olduğu gibi kişinin kendi değerlerini yaratması olarak öne çıkmaktadır (Aydın,1999).

Teorik ateizmin bir diğer çeşidini ise olumlu ateizm oluşturmaktadır. Olumlu teorik ateizm, aşkın ilk ilkenin gerekliliğini kabul etmekle birlikte, insanın içindeki düşünen özneyle, insanın bilgiyle varlığı, bilgelikle eylemi, özgürlükle zorunluluğu özdeşleştirmesine yol açan cogitoyla değiştirir (Cevizci, 2017: 188). Bu bağlamda teorik ateizmin olumlu yanı insanın bireysel özgürlüğünün bir sonucu olarak zorunlulukla çıkmaktadır. Bu yaklaşıma göre insanın eylemlerinden, ödevlerinden ve tüm tutumlarından sorumlu tutulabilmesi için özgür olması gerekmektedir. Özgür olabilmek için ise Tanrı'nın var olmaması gerekmektedir (Aydın, 1999). Olumu teorik ateizmde Tanrı, özgürlüğün ve dolayısıyla sorumluluğun önünü kapattığından dolayı reddedilmektedir. Bu ateist yaklaşım bazı literatürde antropolojik ateizm olarak tanımlanmaktadır. Bu noktada Tanrı'nın yerine insanın konması söz konusudur. Bu anlayışın gelişmesinde ise homosantrik teorilerin yaygınlaşması etkili olmuştur (Poidevin,2000).

2.2.2. Pratik Ateizm

Pratik ateizm, teorik ateizm gibi Tanrı'nın doğrudan var olduğu fikriyle ilgilenmemektedir. Pratik ateizmde insanın Tanrı konusu hiç gündeme getirilmeden yaşanması gerektiği önerilir. Çünkü insanın davranışlarına ve eylemlerine yön verecek olan şey dünyevi değerlerdir. Başka bir deyişle pratik ateizm; insanın eylemlerinde, Tanrı'yla olan ilişkisini tümüyle göz ardı etmesinden ya da Tanrı sanki hiç var olmuyormuş gibi yaşamasından oluşmaktadır (Cevizci, 2017: 187). Pratik ateizmde Tanrı varlığı sorunu felsefi ya da eylemsel olarak tartışılmadan reddedilir ve hayata seküler yaklaşımlarla bakılır.

Pratik ateizm bilinçsizce kabul edilebildiği gibi sadece Tanrı ya da din eleştirisi üzerine de bina edilmez. Bu noktada etkili olan ya da öne çıkan şey pratik olarak hayatın Tanrı'sız kurulması ve öyle idame ettirilmesidir (Robert, 2003). Pratik ateizmi benimseyen bir kimse günlük hayatındaki davranışlarında, klasik eylemlerinde Tanrı'yı hiç düşünmeksizin hareketi eder(Bal, 2017: 20). Tanrı, farklı insanlar için varlığını devam ettirmiş olsa da pratik ateistler için O, hayatın içinde yoktur. Nitekim pratik ateizmde, dinden ve dini bölgelerden uzak durulur. Bu bağlamda pratik ateizmde Tanrı'nın teorik reddedilmesi ya da çürütülmesi gibi konular ikinci planda kalmaktadır. Bu noktada önemli olan pratik hayat ve pratik hayatın içindeki tutumlarımızın Tanrı'sız bir şekilde düzenlenmesidir (Ergezen, 2004: 34).

Somut hayatın değerine, sorumluluk ve dolayısıyla özgürlüğe vurgu yapan pratik ateizmde eylemlere yayılan yaşantı olarak ateizm hâkimdir (Aslan, 2002). Pratik ateizmin çıkış ve motivasyon noktasını Tanrı'nın insan davranışlarını etkilemediği fikri bulunmaktadır. Tanrı'nın varlığı, özgürlüğü problemlili bir hale getirdiğinden yaşantıdan atılması gerekmektedir. Bu durum ateist ahlakın kapılarını açmaktadır. Tanrı'nın olmadığı bir pratik yaşantıda ahlaki ilkelerin kurulması da bireyin özgür iradesi üzerine bina edilmektedir (Vitz, 2013).

Pratik ateizmde Tanrı'nın olmadığı bir değerler sistemi yaratmak esası bulunmakla birlikte dini değerlere karşı ilgisizlik de yer almaktadır. Çünkü bu düşünce sistemi içinde Tanrı bir değer olarak ifade edilmez (Türk, 2012: 45). Bu bağlamda Tanrı'nın varlığının ispatlanması ya da yokluğuna dair fikir yürütmek pek de önemli değildir. Önemli olan, pratik olan hayatı özgürlükve sorumluluk duygusuyla yaşamaktır. Pratik ateizminde ahlaki değerlerin yoksunluğundan dolayı bir tür iç sıkıntısı yaşansa da bu günaha girmeden dolayı oluşan vicdan azabı değildir (Girardi, 1967:368).

Pratik ateistlerinde kendi aralarında aktif ve pasif olmak üzere iki türü olduğu söylenebilir. Pasif pratik ateizm, Tanrı'nın varlığını reddetmiş olsa dahi dini inançlarla herhangi bir problemi olmayan ve kendi içine kapanan bireylerden oluşmaktadır. Dini inanç ve olgulara olan ilgisizlik birçok ateist grubun özelliği olarak vurgulansa da pratik pasif ateizmin önemli bir özelliği olarak öne çıkmaktadır (Bolat, 2009: 342). Aktif pratik ateizmde ise dini değerleri kabul etmemekle birlikte Tanrı'yı hatırlatan tüm imgelere karşı bir tavır sergilenir. Bu bağlamda pratik aktif ateistler, ateizmin yayılması için çalışırlar. Dinin toplum içinde olumsuz yansımaları olduğunu göstermeye çalışırlar. Bu nedenle daha aktif ve eylemcidirler (Şener,2018).

2.2.3. Mutlak Ateizm

Mutlak ateizm, Tanrı'nın sadece eylemsel sahada değil zihinde de olmadığını ifade etmektedir. Mutlak ateizmde Tanrı doğuştan gelen bir olgu olmadığından toplumsal belirlemeler sonucu oluşmuştur. Bu nedenle Tanrı önsel bir bilgi olarak kabul edilmez hatta ön bilgi olarak reddedilir. Baron D'Holbach (1723-1789) ve Charles Bradlaugh gibi düşünürler mutlak ateizm içinde sayılabilmektedir (Taylan,1998: 135).

2.2.4. İlgisiz Ateizm

Ateizme yönelik başka bir yaklaşım ise ilgisiz kalma üzerine kurulmuştur. İlgisizlerin ateizmine göre Tanrı'nın varlığı ya da yokluğunu tartışmak pratik katkısı olmayan bir şeylerdir. Dolayısıyla ilgisiz ateistler bu tartışmalardan uzak durmaktadırlar. Bu tutuma göre insanlar görünenle ve sadece var olanla yetinmeli, fenomenlerin ötesine yönelik görüşlere ilgisiz kalmalıdır. İlgisiz ateizme göre Tanrı'nın varlığı ve yokluğu konusunda argüman sunan düşünürler yanılgıya düşmektedirler. Bu noktada yargıyı askıya almak en doğru seçeneklerden birisidir. Nitekim insanın duyularla sınırlı bir varlık olarak metafizik üzerine konuşması ya da değerlendirmeler yapması kısır ve faydasız bir faaliyet olarak değerlendirilmektedir. Bunun sonucunda ilgisiz ateizm, agnostik olarak da adlandırılabilir.

Tanrı'nın insan duyuları ile bilinemezliği fikri Kant ile birlikte daha da yoğunluk kazanan bir düşünce olmuştur. Nitekim Kant'a göre insan zihni zaman ve mekân kategorileri ile sınırlıdır.

Dolayısıyla Kant'a göre Tanrı'nın insan zihni ile bilinmesi mümkün değildir. İnsanlar metafizik yaparken ve metafizik konuları tartışırken antinomilere düşmektedir. Kant'ın bu belirlemeleri metafizik yapılmamalı anlamına gelmemektedir. O'na göre insan doğal olarak metafizik konuları değerlendirmeye eğilimlidir. Ancak bu çaba istenilen netlik içinde oluşamayacaktır. Buradan hareketle birtakım düşünürler metafizik konusunun değerlendirme dışında kaldığının altını çizirken bir başka yaklaşımda ise yeni bir metafizik tartışmanın yolu açılmıştır (Yavuz,2017).

Bu anlayış 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da pozitivizmin yükselmesinde sağlamıştır. İlgisiz ateizmin en önemli çıkış noktasını, Tanrı ile ilgili konuların değerlendirilmesinin sonuçsuz kalacağı düşüncesi oluşturmaktadır.

2.2.5. İdeolojik Ateizm

Ateizm daha çok felsefi bir sorun olarak ele alınsa da ideolojik bir ilke olarak savunulduğu gözlemlenmektedir. Marx ve Engels üzerine bina edilen sosyalist yaklaşımlarda ateizm ideolojik bir temele oturtulmaktadır. Bu tarz ateizmle ideolojik hale getirilen ateizm, bilimsel bir materyalizm olarak ifade edilmektedir. Sosyalist yaklaşımlarda materyalizm siyasi dönüşümlerin ve ekonomik anlayışların temelinde yer almaktadır. Nitekim komünizmde din, burjuvazinin bir aracı olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla ateizm ideolojik bir duruma evirildiği görülmektedir.

2.2.6. Materyalist Ateizm

Materyalizme göre madde ve maddenin değişimleri dışında hiçbir şey var değildir. Dolayısıyla varlık, madde cinsinden olup tinsel bir şey değildir. Madde kendinden hareketle diğer varlıklarında oluşumunu sağlamaktadır. Felsefe tarihinde birçok materyalist olsa da ilk materyalist isimler Demokritos ve Epiküros'tur. Materyalist ekole göre hareketin kaynağı doğa üzerinden açıklanmaktadır. Bu sebeple hareketin kaynağı ya da maddenin varlığının kaynağı doğaüstü bir güçte aranmamaktadır (Topaloğlu, 2001: 188).

Maddenin üstünde herhangi bir Tanrı ya da ruhun varlığını kabul etmeyen materyalizm, maddenin sonsuzluğunu ve tek gerçek olduğunu kabul eder. Teoloji ya da Tanrı'nın tartışıldığı yaklaşımlarda bu materyalist anlayışlar reddedilmektedir. Evrenin işleyişinde üst bir tinsel akıl mevcut değildir. Bu bağlamda hem Demokritos hem Epiküros düşüncesinde ontolojik olarak gerçekten var olan şey madde cinsinde olan atomlardır. Bununla birlikte insan ruhuna dair olan oluşumların da ana maddesi cisimsel olan atomdur. Materyalist ateizmin bir diğer savunucusu da Lucretus'dur. Lucretus (2017) Varlığın yapısı adlı eserinde dine karşı olan görüşlerini materyalist bir çerçevede ifade eder.

Evren bir ve her şeydir, başı sonu olmayan uzay ve zamanda hareket eden bir madde kütesidir. Onun dışında, onun üstünde, ondan önce ve ondan sonra hiçbir şey yoktur. Bu evrenin küçük bir parçasını insanın dünyası kurar. Canlı ile cansız arasında özden bir ayrılık yoktur, bunlar arasında aşılabilir bir uçurum yoktur, canlı mekaniğin yalnızca özel ve karmaşık bir türüdür. Düşüncenin kendisi de bir tür atom (maddenin en küçük birimi olan madde) hareketidir (Akarsu, 1998). Doğayı yönlendiren tinsel bir güç bulunmamaktadır. Özellikle atomcu görüşe göre dünya içindeki doğal hareketler belirli bir mekaniği takip etmektedir. Bu mekanik hareket içinde ise Tanrı lüzumsuzdur. Materyalizme göre mekanik hareket Tanrı'nın müdahalesi olmadan devam eder. Bu sebeple materyalizm ateizmle bir noktada birleşmektedir (Gilson,1986).

Materyalist yaklaşımlar ilk çağdan günümüze kadar birçok ekole ilham kaynağı olmuştur. Nitekim marksizmin çıkış noktalarından birini bu oluşturmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Marx (2000)'in doktora çalışmasının Demokritos ve Epiküros üzerine olduğu görülmüştür.

2.2.7. Sosyo-Politik Ateizm

İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği toplumsal hareketlilikler ateizme yeni bir anlayış getirmiştir. Toplumsal olarak çalkantılı olan bu dönemlerde dinin fonksiyonu bir kere daha değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sosyal ve politik çıkmazlardan beslenen bu dönem ateizmi, sosyo-politik ateizm olarak adlandırılmaktadır. Toplumun yeniden biçimlendirilmesi gerekliliği birçok düşünür tarafından Birinci ve İkinci Dünya savaşı sonrasında kritize edilmiştir(Topaloğlu,2001). Bu dönemde siyasi teoriler ve bilimsel gelişmelerin eleştirisi yapılmakla birlikte dini tavırlar eleştirinin önemli bir nesnesi olmuştur. Bu dönemde dini ya da Tanrı'ya dair yapılan akıl yürütmeler Durkheim gibi düşünürlerin tepkisini çekmiştir. Ona göre Tanrı toplum tarafından oluşturulmuş bir olgu olarak öne çıkmıştır. O, kilisenin Tanrı düşüncesi üzerinden toplumsal bir baskı ve algı yapılandırıldığını aktarmaktadır (Durkheim,2005).

Sosyo-politik olarak ateizme ivme kazandıran bir diğer önemli isim ise Marx olmuştur. Marx'ın tarihsel materyalizmi, tarihsel gerçekleri materyal üzerinden ve üretim ilişkileri üzerinden anlamaktadır. Marx'ın bir başka kavramını ise yabancılaşma kavramı oluşturmaktadır. Proleter sınıfın kendine yani insan olmağına yabancılaşması yaşanan sosyolojik, kültürel ve ekonomik şartlardan kaynaklanmaktadır. Nitekim üretim ilişkileri içinde basit bir çarka dönüşen insan, varlığının ontolojik değerini kaybetmiştir. İnsanların kendilerine yabancılaşmasına neden olan bir başka sosyal realite ise egemen güçleri Tanrı'yı, dini kitleleri uyuşturma adına kullandıkları gerçeğidir. Kutsallık maskesine bürünen tüm iktidar faaliyetleri insanların bireysel varlığına yabancılaşmalarına neden olmaktadır. Tarih ve sosyo-ekonomik gelişmelerin ve daha ötesi tarihin temelinde materyalizmi gören Marx için dönüşümün

sağlanmasını geciktirecek tinsel bilim anlayışları ve Tanrı, yabancılaşmanın diğer boyutudur (Skirbekk ve Gilje, 2006)

2.2.8. Ateizmi Benimseyen Görüşler ve Ekoller

Ateizmin bir başka gelişim alanı bulduğu yer ise pozitivizmle birlikte açılan ampirizm olmuştur. Simon ve Comte pozitivizm temsilcileri olarak öne çıkan iki isimdir. Pozitivizme göre dış dünya duyuşal deneyimler yoluyla bilinebilir. Ampirizm ise duyuşal dünyanın ötesine geçme fikrinin karşısında yer almaktadır (Giddens, 2010). A.Comte'dan hareketle gelişen mantıkçı pozitivist ekolde metafizik öğeler reddedilmektedir. Pozitivizme göre Tanrı'nın varlığı olan dönemler, medeniyetlerin ilerlemesindeki aşamalarından biri olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu devre geçilmiştir. Comte'un pozitif felsefe anlayışı Tanrı'dan uzaklaşmıştır. Çünkü Tanrı ya da diğer metafizik öğeler bilimsel ilerlemenin önündeki engellerdir. Daha önce ifade edilen argümanlarda olduğu gibi duyuşal bilgi ile algılanamayan metafizik reddedilmektedir (Özügül,1991).

A. Comte metafizikle beraber, Hegel'in temsil ettiği bütün düşünceleri reddediyordu; çünkü ona göre bunların hepsi yararsızdı. Metafizikçiler hiçbir şeyi açıklayamıyor yalnız olayları soyut terimlerle ifade ediyorlardı. Comte'a göre, evrenin kökeni ile varlığının nedeni sorunsal aklın idrak gücünün erişemeyeceği konulardı. Nedenler ile sonuçların ve birlikte varoluş olgularının araştırılması ve incelenmesiyle uğraşan bilim ilahiyatı ve metafiziği kabul etmemiştir. Çünkü toplumun gelecekteki ilerleyişine bilimsel görüş rehberlik edecektir (Weber, 1998).

Tanrı düşüncesini yorumlayan bir başka yaklaşıma göre Tanrı fikri insana bağlı olarak onun doğasından ve psikolojisinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle düşünürlerin bir kısmı insan doğasına bağlı olarak Tanrı inancını savunmuş diğer kısmı ise Tanrı inancını reddetmiştir. Bu noktada Feuerbach, Tanrı inancının insan zihni tarafından yaratıldığının altını çizmektedir. Feuerbach'a göre metafizik öğeler birer yanılsamadan ibarettir. Böylece Feuerbach Tanrı'nın merkeze alındığı yaklaşımlara karşı çıkmaktadır. O'na göre insan çevresini yine kendisinden hareketle anlamlandırmaya çalışmalıdır. Nitekim bu analogide Tanrı kavramı insanın kendi düşüncelerini dışarıya yansıtması sonucu varlığa gelmiştir. Ayrıca Feuerbach Marx'a temel oluşturacak şekilde Tanrı inancının insanın kendi özüne ve varlığına yabancılaşması olarak görmektedir. Feuerbach'a göre Tanrı'ya inanmak insanın kendi değer özelliklerini başka bir şeye atfetmesi olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu yabancılaşmadır (West,1998).

Gelinen noktada Feuerbach'a göre epistemolojik ve ontolojik açıdan bilgi duyuların bilgisidir. Bu noktada Feuerbach idealizm karşısına realizmi koymaktadır. Felsefenin eleştirel ve materyalist olması gerektiğini vurgulayan Feuerbach inanç temelli felsefelere gelişmeyi engellemesi ve insanı kendi özüne yabancılaştırması noktasında karşı çıkmaktadır.

Çağdaş dönemde ise ateizm özellikle ikinci dünya savaşının yaşattığı yıkım üzerinden yeni bir boyut kazanmıştır. Egzistansiyal felsefe içinde ateist ve teist düşünürleri barındıran bir ekol olarak öne çıkmaktadır. Varoluşçuluk olarak ifade edilen egzistansiyaller arasında Camus, Sartre ve Marcel gibi isimler vardır. Marcel ve Jaspers teist varoluşçuluğu temsil ederken Camus ve Sartre ateizmin savunuculuğunu yapmışlardır. Ateist varoluşçulukta kendini gerçekleştirme kavramı hayatın anlamı açısından büyük önem taşımaktadır. Sartre göre hayat ontolojik bir saçmadan ibarettir. İnsan Tanrı'nın olmadığı bu anlamsız ilişkiler ağına kendini aşarak ve anlam yükleyerek var olabilir. Bununla birlikte Camus'da da hayatın anlamı değer yaratmak ve hayata anlam katmakla olacaktır. Camus'da dünya absürd bir durumdadır. Bu epistemolojik absürdizmi aşmak için insan sürekli olarak eylemler ve projeler gerçekleştirmelidir. Ateist varoluşçuluk insan eylemlerinin toplamı olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla değer üretimi ve sanat faaliyetleri insanın kendini gerçekleştirmesi ve absürt hayata anlam katmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda varoluşçu düşünürler hem felsefi hem de edebiyat türü bakımından zengin ve verimli eserler sunmuşlardır. Çünkü değer ve sanat üretmek varoluşun ve kendini gerçekleştirmenin en önemli araçlarındandır (Geçtan,1974).

Ateizme yönelik bir başka yaklaşım geliştiren ekol ise psikanaliz kuramıdır. Bu kuramın temsilcisi olan Freud' (2008)'a göre insan doğuştan cinsellik ve saldırganlık dürtüleri ile dünyaya gelmektedir. Freud için bilinçaltını etkileyen öncelikli unsur, içinde bulunulan ortamdır. Freud; "id", "ego" ve "süperego"dan oluşmuş bir yapıdan bahsetmiştir. Haz ilkesiyle çalışan "id" mutlak doyum istemektedir. Yasaklama ilkesiyle hareket eden "süperego" "id"nin taleplerini yapmamak için direnmekte, bu süreçte sıkışan "ego"düzenleyicilik ilkesiyle orta bir yol bulmaya çalışmaktadır. Yol ulunamaz ise savunma mekanizması devreye girecektir (Gülfil, 2018:52).

Freud insani olan tüm durumlarda olduğu gibi din ve diğer inanç öğelerini psikanalitik kuram üzerinden açıklamaktadır. Tanrı'nın insanlar tarafından ortaya çıkarılışında ise oedipus kompleksine göndermelerde bulunmaktadır. Bu teoriye primitif topluluklarda, çocuklarda otoriter babayı birleşerek yok ederler. Ancak bu durum daha sonra pişmanlığa dönüşerek aynı aileden kadınlarla evlenilmesinin yasaklanmasıyla sonuçlanmıştır. Bununla birlikte Freud'a göre kaybolan baba imgesinin yerine Tanrı prototipi doğmaya başlamıştır. Sonuç olarak ilkel dinler totemlere ve simgelere tapma olarak gelişme alanı bulmuştur (Ayten, 2010: 56).

Freud için Tanrı, nevroz ve yanılsama kavramlarıyla karşılanmıştır. Özellikle nevrozlu hastalar üzerine yaptığı gözlemlerden hareket eden Freud hastaların davranışları ile dinî pratikler ve dindarlığın işleyiş süreçleri arasında benzerlik olduğunu ileri sürmüştür (Ergezen, 2004: 40). Bununla birlikte Freud çeşitli nevrotik bozuklukların da dini inanç kaynaklı oluştuğunu kabul etmektedir. Freud hem hastaları üzerinden hem de teorik olarak ulaştığı

sonuçlar ateizmin lehine bir şekilde kullanılmıştır. Bu bağlamda Tanrı, ezeli ve ebedi Mutlak Varlık değil, toplumsal gelişim dönüşümlerinde oluşturulmuş bir tür mikro iktidardır.

Bununla birlikte din ve Tanrı ihtiyacı Freud (2016)'a göre çocukluk dönemlerinde tecrübe edilen anne-baba imgesine dayanmaktadır. O'na göre insan doğanın gücüne karşı kendine sığınacak bir takım totemler aramıştır. Bu totemlerin başında ise Tanrı gelmiştir. Nitekim çocuklar babalarının kendilerini koruyacağı duygusuyla büyümektedir. Çocuk baba ilişkisi sembolik bir şekilde birey Tanrı ilişkisine dönüşmektedir (Freud, 1997). Yetişkinliğe gelindiğinde ise her şeye gücü yeten şey baba değil Tanrı olarak simgeleştirilmektedir (Freud, 2014). Sonuç olarak Freud'a göre Tanrı yüceltilmiş bir baba figüründen ibarettir. Psikanalist kurama göre Tanrı'dan kurtulup özgür olmak, bireyin kendi potansiyelinin farkına varması olacaktır (Hökelekli, 2005: 266).

Freud'un psikanalitik kuramına göre babaya duyulan tarihsel ve imgesel öfke Tanrı'ya yönelerek dünyevi öfkenin yerini almıştır. Ona göre Tanrı bir tür psikolojik figürdür (Freud,2012: 75). Nitekim Sevinç (2016:78)'e göre olumsuz baba duygusu Tanrı'ya transfer edilmektedir. Baba figürünün güçlü ve etkin olmasından kaynaklanan bıkkınlık ve baba figürünün Tanrı'ya dönüşmesiyle aynı öfke Tanrı'ya yönelmektedir. Bu öfke yönelimi ise Tanrı'nın reddi ile sonuçlanmaktadır (Köse, 1997: 43). Bununla birlikte neo-psikanalitik yaklaşımlarda ve Erikson'da bireylerin çocukluk ve ergenlik dönemlerinde yaşadıkları psikolojik değişimler Tanrı algısını biçimlendirmektedir. Özellikle ergenlik döneminde kişilik gelişimi Tanrı'yı reddetme eğilimi gösterebilmektedir. Ergen olmak o dönemdeki bir birey için aynı zamanda kendini gerçekleştirmenin bir yolu olarak görülmektedir. Bu dönemde ergen kişilikler kendine yeni bir özgün yol bulma çabasında olmaktadır. Ergen kişilikler kendisi için geliştirdiği bu dünya algısında yeni ideolojilere yönelebilir ve dini inançları sorgulayabilirler (Günay,1986).

Ateistlerin davranışlarının kökenine yönelik yapılan psikanalitik bir başka araştırma da ise dine karşı olumsuz duygu geliştirmenin altında daha çok nevrotik duyguların baskın olduğu aktarılmaktadır (Yavuz, 2006).

E.Fromm (2010)'a göre insan kendi varlığına ait olan güçlü ve zayıf yanlarını kendi aklını kullanarak belirleyebilmelidir. Bu faaliyet bireyin somut ve konkre bir varlık olarak doğru-yanlış ve iyi-kötü gibi hükümleri özgürce verebilmesini, sorumluluk alabilmesini sağlayacaktır. Fromm'a göre birey ancak bu şekilde kendini gerçekleştirmiş bir birey olabilir. Diğer türlü birey yığının bir parçası olacaktır. Din ve dini öğeler insanlara sürekli olarak itaat duygusu aşılama Tanrı karşısında insanın değersizliğinden bahsetmektedirler. Bu noktada Fromm birçok açıdan Freud'u eleştirmektedir. Fromm'a göre insan için en büyük güç kendi sorumluluğunu yüklenmek olacaktır. Bireysel bir varlık olarak insanın kendini aşması ve

kendini gerçekleştirmesi otoriteleri aşmasına bağlıdır. Bu otoritelerden biri Tanrı'dır. Buradan hareketle Fromm'un ateizm anlayışına çalışmanın ikinci bölümünde yer verilecektir.

2.3. Tarihsel Süreç İçerisinde Ateizm

Ateizmin doğru anlaşılması adına tarihsel arka planına göz atmak gerekmektedir. Ateizm ilk çağlardan bu yana varlığını devam ettirmiş olsa da sistemli bir şekilde savunuculuğunun yapılması modern felsefe dönemlerine denk gelmektedir. Çünkü Antik dönemde ateizm merkeze konulan ve diğerlerine karşı savunulan özel bir alan değildir. Aynı zamanda ateizm farklı ekol ve ülke felsefi geleneklerinde farklılaşabilmektedir. Ateizmin doğuşunda ve gelişiminde temel olarak dört süreç etkili olmuştur (Cevizci, 2017: 187):

Evrendeki gerçekliğin madde ve fiziki güçlerden meydana geldiğini, yaşamla bilincin çeşitli formlarının, maddenin elementlerinin çeşitli organik formlar şeklindeki bilişiminin sonucu olduğunu öne süren maddecilik.

Bütün düşüncelerimizin yalnızca duyularımızın bir sonucu olduğunu, bundan dolayı duyumsal karşılığı olmayan sonsuz bir Tanrı fikrine hiçbir zaman sahip olamayacağımızı öne süren duyumculuk çok etkili olmuştur.

Tanrı'nın varoluşunu doğada bir düzen bulunduğuna gözleminden ve her düzenin bir düzen vericinin varlığını gerektirdiği öncülünden hareketle kanıtlayan düzen kanıtına öldürücü bir darbe indiren ve doğadaki düzenin, Tanrı'nın eseri değil, doğadaki evrimin bir sonucu olduğunu savunan evrimcilik.

Modern felsefenin öznen hareket eden bakış açısı, varoluşun hakikat ve değerini insanın içinde bulan insanın öznelliğini varlığın hakikatının temeli yapan ve Mutlak imkanını ortadan kaldıran içkinlik ilkesi büyük bir etki yapmıştır.

Ateizmin kavram olarak değil de felsefi bir yaklaşım ve fikir olarak ortaya çıkması Antik Yunan felsefesiyle birlikte olmuştur. Felsefe tarihinde ateizm üzerine değerlendirme yapan düşünürlerin önemli bir kısmı ateizmin köklerini Antik Yunan'a dayandırmaktadır. Düşünürlerin diğer kısmı ise ateizmin doğduğu Çağ'ı 18. Yüzyıl olarak ifade etmektedir. Ateizmin kaynaklarını Antik Yunan üzerinden ifade eden düşünürler için natüralizm ile ateizm arasındaki ilişki önem kazanmaktadır. Bu bağlamda ateizmin tarihsel ve felsefi dayanaklarını tanımlamak adına natüralizmi doğru anlamak önem kazanmaktadır.

Natüralizm ilk kaynakları Sokrates öncesi Miletli filozoflara dayanmaktadır. Bu filozoflara yaklaşık olarak M.Ö. 6. Yy'da rastlanmaktadır. İlk natüralist düşünürler Miletliler olarak Thales, Anaximander ve Anaximenes'dir. Bu düşünürleri natüralist olarak öne çıkaran düşünceleri, dünyayı ve evreni anlamada mitleri ve diğer doğaüstü güçleri değil doğayı ve doğal nedenleri ön plana çıkarmış olmalarıdır. Miletli düşünürlere göre dünya doğanın kendi kanunları ve devinimleri ile anlaşılabilir. Bu durumda Miletli natüralist düşünürler için evreni anlama noktasında geliştirilecek tüm cevaplar doğanın içinde yer almaktadır. Dolayısıyla herhangi bir mite başvurmamışlardır. Thales'e göre evrenin ana maddesi su, Anaximander'e göre belirsiz bir ilke olarak apeiron ve Anaksimenes'e göre havadır. Bu bilgiler günümüz bakış açısıyla bakıldığında çok ilkel bilgiler gibi görünse de bilimin başlangıcı için önemli bir adım

sunmaktadır. Evrenin ilk ilkesinin ve arkhesinin madde cinsinden olması natüralizmi göstermektedir (Eco, 2017: 100).

İlkçağ felsefesinden sonra ise katı bir şekilde din felsefesinin yapıldığı Orta Çağ felsefesi ağırlıkta olmuştur. Bu dönemdeki düşünürlerin bir çoğu papaz ya da din adamıdır.

Kilisenin etkili olması Orta Çağ'ın sonunda dinin teolojinin lehine değil aleyhine sonuçlanmıştır. Orta Çağ felsefesi sonunda gelişen Rönesans ile birlikte hem din eleştirisi hem de ateizm yayılım alanı bulmuştur. Bu bağlamda modern felsefenin ya da daha genel olarak modernitenin tam olarak nerede başladığı sorusu tartışmalı olsa da ateizmin bu dönemde daha sistematik hale geldiği söylenebilir (Cevizci, 2015). Ateizmin bir kavram olarak bugünkü anlamda ortaya çıkması modernite ile birlikte olmuştur. Antik Yunan uzmanlarına göre İlk Çağ'daki ateizm anlayışı ile bugünkü ateizm anlayışı doğrudan örtüşmemektedir.

Buna göre İlk Çağ'daki ateizm anlayışı modern dönemde gelişen evrenin doğaüstü güçlerden soyutlanması anlayışıyla aynı anlamı taşımaz. Hem Antik Yunan hem de Roma Dönemi hakkında aşağıdaki gibi bir betimleme yapılabilir.

"(A)teizm asla gözle görünür taraftarları olan popüler bir ideolojiye dönüşmemiştir. Antik çağda yalnızca inançsızlığını dile getirmeye cesaret edenler, aykırı bireyler veya çoğu zaman teorilerini pratiğe dökmeden ya da dini pratiği tamamen reddetmeden tanrıların var olduğu hakkında entelektüel teoriler ortaya atan cüretkâr filozoflardı. Eğer karşımıza ateizm çıkarsa, bu daha çok "yumuşak" bir ateizm ya da başkalarını gözden düşürmek için onlara yakıştırılan ateizmolurdu (Bremmer, 2006: 11).

Ateizm kavramının evrenin kendi başına devam ettiği düşüncesini savunanlara ya da Tanrı'nın dünyayla herhangi bir ilişkisini kabul etmeyen insanlara yönelik bir tür hakaret olarak kullanıldığı aktarılmaktadır. Bu anlamda ateist kavramı felsefi olarak değil muhalif olanlara bir tür yafta olarak kullanılmıştır (Hyman, 2010:12).

Ateizmin kaynaklarını oluşturan natüralist bakış açısının bir diğer yüzünü ise rasyonalizm oluşturmuştur. Dolayısıyla rasyonalizmin ve natüralizmin köklerinin Antik Yunan'da bulunması ateizmin köken itibarıyla buradan alınmasını kolaylaştırmaktadır. Rasyonalist felsefenin gelişmesi insanın epistemolojik açıdan kendine yeter durumda olmasını sağlayan gelişmelerden biridir. İnsanların süreç içinde yaşanan tüm sorunları kendilerinin çözebileceğine dair inançları artmıştır. Ayrıca doğada bulunan olayları akıl ve bilim üzerinden yine doğa sebepleri ile açıklamaya başlamışlardır. Özellikle aydınlanma felsefesi ile birlikte rasyonalizme ve ampirizme paralel olarak ateizm de gelişme alanı bulmuştur. Dolayısıyla ateizm, insan aklının ve anlayışının gelişimi hakkında daha geniş ve ilerici bir hikâyenin parçası olarak görülebilir. Ateizmin gelişimi ve ilerlemesi, ateizmin gelişiminin bir sonraki ana aşamasını güçlendirmektedir. Bu aşamaya ise Aydınlanma ismi verilmektedir (Karataş, 2018:26).

1600'lü yıllara gelindiğinde özellikle Batı Avrupa'da yaşanan düşünsel devrim ateizmin dönüşmesine de neden olmuştur. Ateizm bu yıllarla birlikte bugünkü anlaşıldığı şekilde kullanılmaya başlamıştır. Bunda Fransa'da yaşanan değişim etkili olmuştur. Ateizmin modern anlamda çıkış noktası budur:

Tartışmalara konu olan "ateistler" her kilisenin "kâfirleri", kurallara karşı çıkan inanç sahipleri ve benzeri kimseler. Fakat çok geçmeden ihtilaf Tanrı'nın varlığı konusu etrafında dönmeye başlar. 1630 dolaylarında "sefipler," âlimler ve şüphecilerden meydana gelen gruplar peydah olur; 1655 yıllarında... 1680 civarında geri gelmek üzere gözden kaybolurlar. Yüzyıl önceki çağa alınmayan "ateizm" tanınan bir gerçek haline gelir (Certeau, 1979: 91).

Aydınlanma dönemiyle birlikte Yeni Çağ'a gelindiğinde Baron D'Holbach'ın Doğa Sistemi adlı eseriyle ateizm yeni bir boyut kazanmıştır. Modern dönem ve modern dönemin öncesinde var olan Rönesans ve Reform hareketlerinin Orta Çağ'da ciddi bir şekilde eleştirildiği görülmektedir. Bu noktada eleştirisi yapılan iki temel şey bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Orta Çağ'da ciddi şekilde hüküm süren Tanrı ve din fikri, ikinci olarak ise Aristoteles felsefesi eleştirilmeye başlanmıştır. Özellikle batı dünyasında hâkim olan kilise kurumunun baskısı o dönemin düşünürlerini ve genel olarak da kitleleri bezdirme noktasına getirmiştir. Bununla birlikte Aristoteles'in fiziği hem Hobbes hem de diğer isimlerce eleştirilmektedir. Eleştiri getiren isimlerin birisi D'Holbach'dır. O'na göre yaşanan ahlaki dejenerasyonun geri kalmışlığın nedeni din ve dini yorumlardır. İnsanlara doğayı tanımaları gerektiğini aktaran D'Holbach materyalist bir varlık yaklaşımını benimsemiştir. Bu felsefe sadece dini değil Tanrı'nın varlığını kabul eden ontolojik yaklaşımlar karşı çıkmaktadır. Çünkü D'Holbach'a göre Tanrı fikri temelsiz bir varsayım üzerine insanların mistik eğilimleri sonucunda ortaya çıkmıştır (Doğrucan, 2017).

Aydınlanma döneminde ateizm denilince D'Holbach isminin öne çıkmasının sebebi sistematik olan yaklaşımından kaynaklanmaktadır. D'Holbach öncesinde ateizm ile ilgili veriler sunan düşünürler olsa da sistematik yaklaşan isim D'Holbach olmuştur. Ateizm sistematik olarak savunulmasına ve gelişme, yayılma alanı bulmasına 18. Yüzyılın sonlarında rastlanmaktadır. Bununla birlikte D'Holbach'ın kendisinin de ateist olarak tanımlaması ona önem kazandırmıştır. Ayrıca ona göre her çocuk dünyaya ateist olarak gelir. İnançsal eğilimler süreç içinde toplumun dayatması yoluyla oluşmaktadır.

Aydınlanma döneminde ateizmin Pre-Sokratik dönemin natüralizminden rasyonalizme doğru evirildiği görülmektedir. Bu nedenle ateizm bir doktrine dönüşmeye başlamıştır. Ateizmin bu dönemde yayılmasının birincil sebebi Orta Çağ'da yaşanan dini baskılar ve ateizmin bulunduğu teorik boşluk olmuştur.

19. Yüzyıla gelindiğinde ise ateizmin doğrudan Tanrı fikriyle değil Tanrı'nın sıfatlarına Tanrı'ya inandığını söyleyen insanların tutumlarını eleştirilmeye başlamıştır. Bununla birlikte bu dönemde Tanrı ile insanın farklarından bahsedilmiştir. Bu farkların başında ise epistemolojik

ve ontolojik değişimler gelmektedir. Nitekim insanın kendi epistemolojik varsayımları ile Tanrı'yı anlamasının yolu kapatılmıştır. "Modern dönem ateizminin öncüleri Schopenhauer, Feuerbach, Marx, Nietzsche, Freud, Sartre ve Ayer gibi filozoflar olmuşlardır. Bu dönemde Hristiyanlık özelinde tüm Tanrı kavramları genel bir eleştiriye tabi tutulmuştur. Modern dönemde ateizmin diğer bir yönü ise onun politik konulara dâhil edilmesi ve ateizmin siyasetle ilişkilendirilmesi ve siyasette kullanılması olmuştur" (Topaloğlu, 2001).

Ateizmin ilişkilendirildiği siyasal sistemler ateizmin eleştirilmesine neden olmuştur. Ateizm Nazi gibi faşist ideolojilerle eşleştirildiğinden dolayı eleştirilere maruz kalmış ve Stalin'in kampları üzerinden tenkit edilmiştir. Nitekim insanlar Tanrı'nın olmadığı bir sistemde her türlü kötülüğün mubah olduğu fikrini aktarmaktadır. Ancak ateizm bu eleştirilere cevap vermektedir. Tanrı'nın olmaması, ateizmin ahlaksız olduğu ya da her şeyin mubah olduğu anlamına gelmemektedir. Faşizm ile ateizm sık sık ilişki bağlamında eleştirilse de İspanya'da ki özellikle Katolik kilisesi Franco'nun yanında yer almıştır. Bu nedenle kilise faşizm ilişkisi yıllarca devam etmiştir. Ateistlere göre bu birliktelik ateizmin yok edilmesi adına kurulmuştur. "Birçokları bu iç savaşı tanrısız cumhuriyetçilere karşı bir tür dini haçlı seferi olarak gördüler. İtalya'daki duruma geldiğimizde, Roma Katolikliğinin İtalya'nın resmi dini haline gelmesi ve böylece Mussolini'nin lider yapılması, aynı zamanda faşist hükümetin Vatikan ile Lateran Anlaşması yapması gibi durumlar söz konusuydu. Buradaki faşizm, ateizm ile değil de Katolik Kilisesi ile desteklenmiş görünmektedir" (Karataş,2018).

Faşist uygulamaların en kötücül uygulandığı yerlerin bir diğerini ise Hitler teşkil etmiştir. Hitler genel olarak Alman geleneklerine bağlı kalmayı kilise ve çocuk yapma gibi olgulara ekstra önem vermiştir. Üzerinde durulan tarihi vesika, Katolik kilisesi ile Naziler arasında 1933 yılında bir antlaşma imzalanması olmuştur. Nazizmin doktrinleiri ile ateizmin rasyonalist ilkeleri arasında çelişki vardır. Nitekim Nazizmde yükselen değer, ırkçılığa bağlı ideolojiler olmuştur.

Ateizm ile ilişkilendirilen bir diğer ideolojik durum ise Sovyet komünizmi olmuştur. Komünizm felsefi alt yapısını ve kökenlerini Marx düşüncesinden almıştır. Komünizme gelen eleştiriler dinsizliği telkin etmesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Ancak bu siyasal sistemde dinsizlik egemen olsa da bir insanın kendi inancına bağlı olması sorun değildir. Örneğin; Stalin, Rus Ortodoks Kilisesinin merkezi bir organı olan Moskova Patrikhanesinin kurulmasına izin vermiştir. Bu bağlamda önemli olan şey insanların davranışlarıdır. İnsanların teist ya da ateist olmasının doğrudan ya da dolaylı olarak pek önemi yoktur. Nitekim komünizm daha çok üretim ilişkileri ve gelir eşitliğine dayanan ekonomik bir sistem olduğundan esas olan şey budur (Hyman,2010).

Genel olarak da değerlendirildiğinde kötülüğü kimin yaptığına değil, neden kötülük davranışlarının yapıldığına yönelinmesi gerekmektedir. Nitekim hem teistler hem de ateistler

bir ahlak sistemi geliştirmişlerdir. Dolayısıyla kötülüğün birincil değişkeni olan şey teist ya da ateist olmak değildir. Bu bağlamda teist de ateist de kötülük yapabilmektedir. Kötülük kavramının bizzat kendisi tarihsel olarak ateizmin çıkış noktalarından birini teşkil etmektedir. Teodise ya da kötülük problemi olarak ele alınan konunun merkezinde Tanrı bulunmaktadır. Tanrı mutlak bir varlık olarak varsa kötülüğün açıklanması dinlerin teolojinin konu başlıklarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda birçok primitif teolojik yaklaşım kötülüğün varlığını reddetmiştir. Örneğin Orta Çağ felsefesinde Tanrı mutlak iyidir. Mutlak iyiden varlığa gelen herşey iyidir. Mutlak iyi olan Tanrı'ya yakın olan şeyler daha iyiye bu skaladan uzaklaştıkça kötülük oluşmaz. Sadece iyi olmağın derecesi düşer. Bununla birlikte kötülük problemine bir başka bakış açısı ise kötülüğün dünyanın işleyişi açısından bir değer taşıdığına yöneliktir. Nitekim “dünyanın bir bölümünde yaşanan kötülük, evrenin bütünü için faydalıdır” yaklaşımları da sunulmuştur (Akdağ, 2015). Ancak kötülük kavramı sadece doğadan kaynaklanan yıkımları değil insanların birbirlerine yaptığı vahşete varan durumları da içermektedir. Bu bağlamda hem Birinci hem de özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı insani yıkım, kötülük problemini bir kere daha güçlü bir şekilde gündeme getirmiştir.

Ateizmin bir çıkış noktası olarak kötülük problemi her şeyin en iyisini bilen Tanrı'nın bu vahşete nasıl müsaade ettiği üzerine kurgulanmaktadır. Dolayısıyla herşeyi bilen ve herşeye gücü yeten Mutlak Varlık tanımı ile kötülüğün uzlaştırılması sürekli olarak tartışılan konulardan olmuştur. Bu sorgulamalar birçok düşünür tarafından yapılmış olsa da modern dönemde D.Hume tarafından yapılmış ve bu sorgulamalar bir yandan ateizmin yolunu açmış diğer yandan da Kant'a bağlı yeni bir metafiziğin ve Tanrı anlayışının yolunu açmıştır. Hume, özetle şu soruları yöneltmektedir (Çevik, 2003).

1. Tanrı kötülüğü önlemek istiyor da gücü mü yetmiyor? Şu halde Tanrı gücü, her şeye yetmemektedir.

2. Tanrı'nın gücü yetiyor ama önlemek mi istemiyor? Şu halde Tanrı kötücül bir niyet taşır.

3. Tanrı hem yetkin hem de iyi niyetli ise nasıl bu kadar kötülük olabiliyor?

Modern dönemden sonra özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan vahşetlerde kötülük problemi özellikle Arendt düşüncesinde tartışılmaktadır. Ateizmde ve teizmde, kötülüğün Tanrı üzerinden tartışması teolojik anlamda anlaşılabilir görünmektedir. Ancak bu noktada var olan bir gerçek vardır. Bu gerçek Tanrı'nın varlığında ya da yokluğunda insanların öldüğü, hastalıkların olduğu ve daha birçok kötü olan şeydir. Tartışılması gereken şey insanların teist ya da ateist olmaları değil yaşanan kötülük karşısında nasıl bir tavır takındıklarıdır.

Kötülüğün yıkıcı olan eğilimlerini, Fromm'da eleştirmektedir. Fromm bu sorunun çözümü için varoluşçu anlayışa yakın bir felsefi yaklaşım sunmaktadır. Fromm'un kötülüklerin aşılmasına yönelik sunduğu belirlemeler hem ateizminin hem de insan anlayışının temellerini

oluşturmaktadır. Modern dönemde düşen benlik saygısı bireylerin kitlelere olan katılımını ve yıkıcı eylemlere katılmasını kolaylaştırmaktadır. Ateizm ise kendine bu noktada sadece Tanrı'yı reddetme olarak değil aynı zamanda birey üzerine otorite kuran diğer toplumsal otoriteleri reddetme zemini bulmaktadır. Bu durum Fromm düşüncesinde insanın kendi başına bireysel bir varlık olmasını sağlayacaktır. Diğer türlü ise insan kitlesel yıkıcılığı olan eylemlere "bilinçsizce" katılarak kötülüğün eylemcisi olur.

İnsanın kendini gerçekleştirmesini ve varoluş kaygısını temel ihtiyaçlarından biri olarak değerlendiren Fromm için kötülük ya da saldırganlık eğilimleri hayvanlarınkinden farklı bir şekilde gelişmektedir. Fromm her iki türün farklılıklarını dikkate alarak insanın saldırganlığını şöyle tanımlamaktadır:

Bu çerçevede Fromm insanın gerçekleştirdiği saldırganlık eğilimini hayvanınkinden ayırarak türsel özelliklerini göz önünde tutarak kötülük olarak tanımlar. Hayvan insan gibi hayat düşman değildir, sadist duygularla kötülük yapmaz. Ancak insanlık tarihinde insanların ve doğanın çoğu kez zarar gördüğü ortadadır. İnsan, hayvandan daha fazla kötülük yapma eğilimiyle doludur. Fromm'a göre insanda saldırganlık ve tahripkârlık (yıkıcılık) söz de bir kötülük eğilimi değil gerçekleşen bir kötülüktür. Ama yine de insanidir. İnsanda varolan potansiyeldir, hepimizde mevcuttur, iyi yönde gelişemez ve kendimize daha olgun bir yön seçemezsek yüzeye çıkacaktır (Fromm, 2004:72).

Fromm'a göre hayvan kendi varlığını tehdit altında gördüğünde saldırganlaşmaktadır. Bu durum kısmen insan için de geçerlidir. İnsan kendini tehdit altında hissettiği an saldırgan tavırlar sergileyebilir. Ancak söz konusu insan olduğunda hayatı ya da varlığı tehdit altında olmasa da tehdit algısı varmış yanılgısına düşebilir. Dolayısıyla insan tehdit altında olduğuna dair ikna edilebilir. Yıkıcı insan davranışlarının güdülenmesi bu bağlamda algısal olarak ikna edilmesi sonucu olmaktadır (Fromm, 1995).

Yani insanın yıkmaya ve öldürmeye yönelik bir uyarlamaya tabi tutulması durumunda, belli bir tehde yönelik güdümlenmesi ve öldürmeyi meşrulaştırmasıyla, yıkmaya ve yok etmeye yönelebildiği görülmektedir. Dünya üzerindeki savaşlar ve toplu katliamlarda gerçekleşen öldürme reaksiyonu ve buna güdümlenmiş yıkıcı insan davranışı bu şekilde açıklanabilir. İkna edilen insan, hayatı gerçekten tehlike altındaymış algısıyla her türlü vahşeti yapabilmektedir. Fromm (2004)'a göre devletler insanı, güçlü demagoglarla buna ikna edebilir.

Bu noktada Fromm'un ateizmi hümanist yönüyle daha önemlisi bir bilinç yönüyle öne çıkarmaktadır. Fromm'un ateizm tanımlaması bireyin önce kendine dair sonra da tüm insanlığa dair bilinçli algı ve hümanist sevgi geliştirmesini öngörmektedir. Bununla birlikte insanın en büyük otoritesini sevgi oluşturmalıdır. Ancak inanç sistemleri hem kendi içinden hem de dışarıdan bir şekilde manipüle edilebilmektedir. Bu noktada ateizmin bir diğer unsuru öne çıkmaktadır. Bu ise ateizmin bir bilinç seviyesi olduğudur. Fromm'un ateizmi, sadece Tanrı'nın

varlığını reddetmek üzerine bina edilmemektedir. Nitekim 20. yüzyıldaki ateizm anlayışında özellikle varoluşçu ateistlerin değer üretme noktasında yaptığı vurgu önemlidir. Değer üretmek ise kendi üzerine bilinçli farkındalık gerektirmektedir. Varoluşçu ateistlerde evrenin saçma olduğu anlayışı hâkimdir. Bu saçmanın aşılması ise değer üreterek olmalıdır. Değer üreterek kendini gerçekleştirmek isteyen her insan öncelikle bilinçli olmak durumundadır. Bununla birlikte kitlesel sürüklenmelere ve otoriter yönlendirmelere karşı olacaklardır (Fırıncioğulları,2015: 200).

Sonuç olarak ateizm, Tanrı'nın var olduğu tarihsel süreçler içinden bugüne kadar farklı anlamlar yüklense de hem kavramsal hem de sosyal bir olgu olarak var olmuştur. Fromm ise ateizme varoluş düşüncesiyle ve psikanalitik yaklaşımlarıyla yeni bir boyut kazandırmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkıma şahit olan diğer düşünürler gibi çağının problemlerine ateist bakış açısıyla çözümler sunmuştur. İnsani duyguların ve aksiyolojik değerlerin ısrarla altını çizen Fromm, ateizmi hem daha hümaniter hem de daha bilinçli bir birey profiline getirmiştir.

3. ERİCH FROMM VE TANRI

3.1. Fromm'da Tanrı ve Hümanizm Çerçevesinde Mistik Ateizm

Erich Fromm'a göre Tanrı insanların kendi gerçekleştirmeleri yolundaki bir tür güç sembolüdür. Tanrı fikri; insanlara neyin iyi neyin kötü olduğunu söyleyen ayrıca davranış kurallarını oluşturan bir figürdür (Fromm, 1991). Ancak Fromm (1997) düşüncesine göre hümaniter bir dinde, davranış kurallarını koyan ve uygulayan insanın bizzat kendisi olmalıdır.

Erich Fromm, Tanrı'yı kabul etmezken dindar profil çizilmektedir. Bu durum kimilerine göre zorlama biri ilişki kurma olsa da Fromm düşüncesinde vurgusu yapılan temel husus özerk ahlaktır. Bu ahlaklılık halinde Tanrı değil insan merkezci bir yaklaşım yer almaktadır. Fromm düşüncesinde Tanrı, O'na yüklenen anlam bakımıyla farklılaşmaktadır. Nitekim burada ifade edilen Tanrı, kurumsal bir hal almış dinlerin kullanımı dışındadır. Tanrı daha idealize edilmiş insansı bir hale bürünmüştür. Fromm kurumsal dinlerdeki Tanrı anlayışları ile kendi düşüncesindeki Tanrı fikrini aşağıdaki gibi analiz etmektedir.

İnsan, hayatının herhangi bir bölümünde bu sembole erişip, onun gibi olabilme şansına sahiptir. Buna karşılık otoriter bir dinde ise Tanrı, gerçekte insana ait olan akıl ve sevginin tek sahibi ve hâkimiymiş gibi canlandırılır. Tanrı mükemmelleştikçe insan yetersizleşir. İnsan, yaptığı becerdiği herşeyi, Tanrı'ya yansıtıp, kendine beceriksiz ve ezik bir fakirliği hak görür. Tüm sevgi, tüm bilgelik, tüm adalet Tanrı'dadır. Buna karşılık hümaniter dinlerde Tanrı'dan söz edildiğinde, bu söz ediş, Tanrı'nın insanın kendi yaşamında gerçekleştirmeye çalıştığı, kişisel güçlerinin bir sembolü olması biçimindedir. Yoksa Tanrı otoriter dinlerdeki gibi güçlülük, egemenlik ve insana hükmetme özelliklerinin bir bütünlenmesi değildir (Fromm, 1991:65).

Görüldüğü üzere Fromm'un Tanrı anlayışının en önemli özelliklerinden birini otoriter olmaması oluşturmaktadır. Bununla birlikte insanın kendini sürekli olarak yetersiz görmesi ve her türlü sorumluluğu Tanrı'ya vermesi de istenen bir yaklaşım değildir. İnsanın yetersiz olarak lanse edilmesi Fromm için kabul edilemez. Fromm'a göre insanın, kendi davranışlarının sorumluluğunun bilincinde olması gerekmektedir. Sorumluluğu ve edimleri başka bir otoriteye devreden bireyler hiçbir zaman tam anlamıyla kendileri gibi olamazlar. Ayrıca davranışlarını başka bir otoritenin eline bırakan insan sorumluluk duygusunu kaybedeceğinden yapacağı muhtemel kötülüklerin sorgulamasını yapamaz hale gelir. Bu durum ise Fromm'un asla istemediği bir durumdur. Fromm düşüncesinde Tanrı, neler yapılması gerektiğini vazeden değil bireylerin hümanist tavırlarıyla ortaya çıkan bir olgudur. Fromm'a göre insan sürekli olarak kendi üstünde bir mükemmellik anlayışı kurmaya çalışır. Bu mükemmelliğin sembolü ise Tanrı'dır. Kendini değersizleştiren insan var olan iyiliği ve gücü Tanrı'ya vermektedir. Bu konuda Tanrı bir nevi mükemmel insan anlamına gelmektedir. Fromm'a göre insanlar her ne kadar tüm iyilikleri Tanrı'ya yüklemiş olsa da bu iyilik özellikleri bir noktada yeniden insana dönecektir (Karacoşkun, 2006: 156). İnsan, kendi yarattığı bir hedefe kendi ulaşmaya çalışır.

Oluşturulan Tanrı anlayışı içinde, sisteme inançla bağlı olan insanların bağlılıklarının devamının sağlanmasında yaptırım güçleri öne çıkmaktadır. Bununla birlikte insanların motivasyonlarının sağlanması gerekmektedir. Kurumsallaşmış dinlerin Tanrı anlayışında, bağlılıkların devamının ve bireylerin motivasyonlarının sağlanmasında günah kavramı öne çıkarılmaktadır. Ancak Fromm'un ifade ettiği hümaniter din anlayışında günah değil sevinç duygusu benimsenmektedir. Nitekim Fromm'un ateist yaklaşımının en önemli özelliğini; korkutmak ya da özgürlükten mahrum bırakmak değil; sevmek ve evrensellik oluşturmaktadır.

Erich Fromm'a göre hümaniter dinlerde nefret ve hoşgörüsüzlük sakınılması gereken temel duygu durumlarından. Yanlış yapan insanların dışlanması ve terbiye etmek adına eziyet edilmesi Fromm'un din yaklaşımında yer bulmaz. Fromm'a göre birçok farklı mistik yaklaşımda hata yapmak gerçeğe ulaşmada ön şart olarak görülmektedir. "İnsancılığımızı artırabilmenin tek yolu, günah işlemek; ama bundan korkmadan, hatalarımızı evrimimizde yararlı olabilecek biçimde kullanmayı becermektir. Çünkü yanlışlar olmadan, onların karşısı olan doğruları kavramak çok güçtür." Aynı nedenle onlar için önemli olan, insancıl güçlerin doğrulanması ve Tanrı'ya benzerliğin, daha da artmasıdır. Onların yaşamları üzüntü ve korku yerine, sevinçle doludur (Fromm, 1991: 133).

Erich Fromm'un mistik ateizminde günah işlemekten ya da yanlış yapmaktan korkulmamalıdır. Çünkü iyiye ve gerçeğe ulaşmada günahın ya da yanlışın da rolü vardır. Fromm bu ifadelerle birlikte Hristiyan Tanrı anlayışını eleştirmektedir. Hristiyanlıkta insanın günahla doğmuş olması esas alınmaktadır. Ancak Fromm için bu durum gerçeğe ulaşmada araç olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda yanlış yapan insan kendi davranışlarını sorgulamaya başladığında Tanrı otoritesine karşı bağımsızlığını kazanmaya başlar. Çünkü kendi davranışlarına yön veren insan sorumluluğunu üstlenmeye başlar. Geline nokta birey, iyi ya da kötüyü daha rahat ayırt edebilmektedir. Fromm'a göre hümaniter yaklaşımlara dinlerin içinde rastlanılmaktadır. Nitekim Fromm düşüncesinde Hristiyanlıkta ve Yahudilikte mistik inanışlar yer almaktadır.

Mistikler, insanın kendi gücünü yaşaması deneyini ön planda tutmuşlardır. Bunun yanı sıra düşüncelerinde, insanla Tanrı'nın benzerliği ve insanın Tanrı'ya olduğu kadar, Tanrı'nın da insana muhtaç olduğu inancı egemendir. Onlar, "Tanrı, insanı kendi suretinde yarattı" sözünü, insanla Tanrı'nın içsel bir özdeşliği olarak almaktadırlar. Mistik dinsel yaşantının temelinde, korku ve teslimiyet yerine, sevgi ve kendi gücüne inanıp güvenme yatmaktadır. Tanrı insan üzerinde ve ona egemen olan bir gücün sembolü değil, insanın kendi içinde duyduğu gücün kaynağı veya o gücün kendisidir (Fromm, 1991: 80).

Fromm'un mistisizme bakış açısını ele alırken mistisizmde tanımlamak gerekir. Mistisizm, Yunanca'da mysterian "sır" anlamında kullanılmıştır. Yeni Platonculukta ise sezgicilik ile ilişkilendirilmiştir. İslam ansiklopedisinde "insanın görünen nesnelerin ardındaki gerçeklik, sonsuzluk ve birliğe ulaşma yönündeki ruhi tecrübesi ve bu tecrübeyi ifade eden doktrin."

şeklinde tanımlanmıştır (Kutluer, 2014: 188). Russell (1972) mistisizmi evrene yönelik inanışlardaki duygu yoğunluğu ve yaşama biçimi olarak ele almıştır. Mistisizm Eski Yunan, Budizm, Taoizm, Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet gibi din ve öğretilerde farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Kimi din ve öğretilerde “Tanrı”, “bir olma” olarak karşımız çıkarken kimi din ve öğretilerde ise mutlak bir varlığın reddi mistik tecrübenin kabulü şeklinde karşımıza çıkar. Burada kabul edilen mistik tecrübe insanın duyguları doğrultusunda evreni ve doğayı bir görmesidir. Ruh ve beden uyumunun yakalanmasıdır. İnsanın özerkliği, biricikliği ön plana alınmaktadır. Bu nedenle de dini otoritelere önem verilmez. Erich Fromm insana baskı kuran, insanı aşan Tanrı anlayışını kabul etmemekle birlikte Yahudilik, Budizm, Taoizm gibi din ve öğretilerdeki hümanistik ve mistik yaklaşımlara kayıtsız kalmamaktadır. Aydın (1981) mistik tavır içinde bulunmanın ateizmi teizme yaklaştırdığını öne sürmektedir. Fakat mistik bir ateist olarak Fromm yukarıda değindiğimiz gibi aşkın Tanrı anlayışını reddetmektedir.

Erich Fromm, her ne kadar kurumsallaşmış dinlerdeki mistik yaklaşımlara vurgu yapmış olsa da yine de Hümaniter din, inançsal bakımdan farklılıklar göstermektedir. Özellikle otoriter bir Tanrı anlayışının Fromm’un hümaniter din anlayışında olmadığına altı çizilmektedir. Fromm’a göre bugünkü anlamıyla kurumsallaşmış dinler süreç içinde otoriterleşmiştir. Bu bağlamda dinler sonradan değişimlere uğramışlardır. Fromm düşüncesinde bozulmamış gerçek dinsel öğretilerin, tarih içerisinde ortaya çıkışını ve ardından meydana gelen bozulma sürecini ifade ederken, “peygamberlerin, insanlık tarihinde ancak zaman zaman göründüklerini belirtir (Atsız,2006:84).” Peygamberlerin insanlara sunduğu her mesaj ise onara inanan bireyler için son derecede değerlidir.

Her dinin müntesibinin kendi inancına ve bu inancın en önemli temsilcisi olan peygamberlere olan bağlılıkları yüksektir. Ancak bu bağlılıklar peygamberlerin ölümüyle manipüle edilebilmektedir. Ayrıca manipüle eden her iktidar sahibi dine bağlı olan insanları sömürmeye ve dinin özünü kendi çıkarları doğrultusunda yeniden tanımlamaya başlar. Büyük bir bağ(ım)lılık içinde dinlerini takip eden bireylerin kötülöklere yönlendirilmesi kolaylaşmaktadır. Fromm’a göre peygamberlerden sonra dinlerin ikinci aşamasına geçilmiştir. Bu ikinci aşamada ise din bir yönüyle şekil değiştirmiştir (Fromm, 2004:34).

Fromm’un Tanrı anlayışı analiz edilen eserleri içinde farklı olsa da ifade edilmesi gereken birincil öncül kurumsallaşmış dinlerin Tanrı’sının reddidir. Ancak Fromm’un ateizmi, ahlak konusundaki hümanist hassasiyetleri ile bir tür dini ve ahlaki anarşizm değildir (Fromm, 1991: 45).

Freud düşüncesindeki Tanrı’ya psikanalitik yaklaşımlar aynı keskinlikte olmasa da Fromm düşüncesinde de olduğu söylenebilir. Nitekim her iki düşünür de Tanrı fikrine insani bir olgu olarak yaklaşmaktadır. Freud düşüncesinde Tanrı, totem evresi öncesindeki ilkel dönemlere rast gelmektedir. Bu dönemdeki çocuklar, dişilerini paylaşmama isteklerinden dolayı

babayı öldürmeleri sonucunda suçluluk duygusu yaşarlar. Bu nedenle suçluluk duygusundan kurtulmak adına baba yerine ikame edilmek üzere Tanrı figürü oluşturulmaktadır (Freud, 1985: 34).

Fromm'un Tanrı anlayışının bir diğer yönünü ise onun Yahudilik geleneğinden geliyor olması oluşturmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan kıyımın ortasında kalan Fromm, Yahudilerin yaşadığı soykırıma tepki vermiştir. Öyle ki hem Freud hem de Fromm düşüncesinde Musa peygamber İsrailoğullarının kahramanlarından biridir. Fromm'a göre Eski Ahit ya da diğer bir deyişle Tevrat hümanizm açısından önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda literatürdeki bir takım yorumlar Fromm'un hümanizm yaklaşımının, Yahudi inancının seküler bir temsili olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Bu yorumların olması Fromm açısından normal karşılanabileceği gibi eleştirilebilir. Ancak; özellikle ahlakın kaynağının akıl ve evrensellik olduğunu aktaran Fromm'un dinlerden etkilenmemesi pek mümkün görünmemektedir. Nitekim her dinin kurumsallaşmış dahi olsa ahlaki ilkeleri olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Fromm'un da hümaniter din ve Tanrı fikrinin oluşmasında bu fikirlerin etkisinin olmaması düşünülemez.

Fromm'a göre Tanrı fikrinin oluşmasında çocukların aileleriyle kurdukları ilişkilerin psikanalitik analizi ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte Tanrı fikrinin temelinde bir tür sosyal ve zihinsel evrimin varlığından bahsetmektedir. Buna göre Fromm'da Tanrı tıpkı Eski Ahit'te ifade edildiği gibi evreler halinde açılanmakta ve evrensel bir anlayışa dönüşmektedir. Fromm'un bu evrimsel sürecinin son aşamasını ise bu düşünce sistemi içinde son derece önemli olan zihinsel bağımsızlık oluşturmaktadır. Nitekim Fromm'un mistik ateizminde birey olmak, temel ilkelerin başında gelmektedir.

Tanrı fikrini üç aşamada değerlendiren Fromm düşüncesindeki ilk aşamayı; Tanrı'nın mutlak bir yaratıcı ve güç sahibi olması teşkil etmektedir. Fromm düşüncesinde Tanrı; bu aşamada zalim bir hükümdar rolündedir (Çetin, 2018: 89). Nitekim her şeyi yaratma ve yok etme iradesine ve gücüne sahiptir. Bu aşamadaki Tanrı fikri; yarattığı insanı kendisine rakip olarak görmektedir. Nitekim Fromm (2016)'un Adem kıssasını paylaştığı görülmektedir.

Bu ayetler çerçevesinde (EskiAhit) iyi ve kötü arasındaki farkın bilinmesin isağlayan yasak meyvenin yenilmesi onu Tanrılar gibi yapmıştır (Fromm,2016:34). Fromm bu analojiyi; Tanrı'nın yüceliğini korumak adına yaşanmış bir olay olarak yorumlamaktadır. Bununla birlikte Fromm'a göre insan potansiyel bir Tanrı olarak mevcut Tanrı'yı da yenmiştir. Bu bağlamda insanın ilk eylemi isyan olmuştur. Erich Fromm (1987: 34) insanın zihinsel özgürlüğüne giden yolda bu isyan durumuna büyük önem vermektedir.

Fromm'a göre Tanrı fikrinin ikinci aşamasını ise Tanrı'nın yarattığı şeyleri, istediğinde değiştiren zalim biri olarak betimlenmesi oluşturmaktadır. Fromm düşüncesinde bu aşamada Tanrı insana daha çok yakınlaşmaktadır. Nitekim Tanrı tıpkı insan gibi yaptığı şeyden

vazgeçebilmektedir. Bu durumu Fromm Nuh tufanı ile örneklendirmektedir. Buna göre Tanrı, Nuh tufanını yaratıp sonra Nuh'u kurtarma kararını vermiştir. Bu durumda Tanrı artık eski Yunan'daki yarı insan Tanrılar gibi tasavvur edilmektedir. Nitekim Tanrı bir daha yeryüzünde tufan yapmama sözü vermiştir (Eski Ahit, 9/11). Yine Eski Ahit'e göre İbrahim, Sodom ve Gomore'yi yoketmek isteyen Tanrıyla tartışıp onu uyarma yetkisini kendisinde bulmuştur. İbrahim 'Haksızın yanında haklıyı öldürmek senden uzak olsun.'

Gelinen noktada İbrahim Tanrı'yı yargılama yetkisini kendinde görmektedir. Üçüncü aşamada ise soyut tasavvur aşaması gelmektedir. Fromm'a göre bu evre Musa ile başlar. Bu dönemde Tanrı'nın maddileştirilmesi yasaklanmıştır. Bu dönemde "ben benim" diyen Tanrı soyut bir hal almıştır (Fromm, 2016a: 34).

Sonuç olarak Fromm'a göre Tanrı bir tür evrim sürecinden geçerek soyut Tanrı durumuna ulaşmıştır. Fromm düşüncesinde bu evrim süreci insanın özgürleşmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Nitekim insan artık Tanrı'nın müdahale etmediği sükunet haline ulaşmıştır. Ancak Fromm'a göre insanın bu bağımsızlığı yeterli görünmemektedir (Fromm, 2016b: 45). Bu noktada istenen şey insanın tam olarak bağımsızlaşması ve özgürleşmesi durumudur.

Fromm için Tanrı tıpkı dinlerdeki ayrımlar gibi iki kategoride incelenmektedir. Dinleri otoriter ve hümaniter olarak ikiye ayıran Fromm için her iki anlayışta birbirine yakın Tanrı fikirleri yer almaktadır. Bu doğrultuda Fromm'a göre otoriter Tanrı fikrine sahip bireylerde hümaniter Tanrı yaklaşımları; hümaniter Tanrı anlayışlarında da otoriter Tanrı fikirleri olabilmektedir. Bu durumda tek boyutlu bir Tanrı anlayışının olmadığı söylenebilir. Ayrıca Fromm'a göre Tanrı tasavvurunun insanlara faydalı olması bakımından hem sevilen hem çekinilen karakterde olması öne çıkmaktadır. Nitekim O'na göre sadece korkulan ya da sadece sevilen bir Tanrı tasavvuru insanın gelişimi açısından katkı sağlamamaktadır.

Fromm'a göre Tanrı düşüncesi hem kurumsallaşmış dinlerden hem de insanların bireysel psikolojik tutumlarından bağımsız değildir. Tanrı'nın varlığı insan davranışları üzerinde belirleyici olduğu takdirde Fromm tarafından her zaman reddedilmektedir. Tanrı hem geçmişten gelen sosyal bir olgu olarak hem de insan zihninde sürekli olarak yeniden yaratılarak insanın bağımsızlığını engellemektedir.

Zihinsel bağımsızlığı sağlayacak şey ise hümaniter din ve hümaniter ahlakıdır. Hümaniter anlayışın insana kattığı en büyük ahlaki değer ise vicdan ve sevgidir. Fromm'a göre bir insan için en büyük gurur, vicdanına göre hareket etmesidir. Bu bağlamda tarih boyunca her türlü baskıya rağmen vicdanın sesini dinleyen insanların varlığı, dünyanın ontolojik değerini yükseltmektedir. Bununla birlikte Sokrates gibi düşünce tarihinin önemli isimleri de bu grup içindedir.

REFERANS

Hümaniter din ve Tanrı yaklaşımı insanın özgürleşmesini ve sorumluluk duygusunun yükselmesini sağlamaktadır. Benlik bilincinin yükselmesi ise insanın kendi üzerine bilinçli bir

farkındalık geliştirmesinin ve tam anlamıyla özgürleşmesinin önünü açmaktadır. Otoriter din ve Tanrı tasavvurunda insan her haliyle değersizleştirilmekte ve edilgen hale gelmektedir. Seçme ve edimde bulunma kapasitesi olmayan birey her türlü kötülüğü yapmak için hazır yığına dönüşmektedir. Bu bağlamda vicdanı ve sevgisi kendi elinden otoritelerce alınmış bireyin şahıs olmaklığı ortadan kalkmış, sıradanlaşmıştır.

Sonuç olarak Erich Fromm düşüncesinde Tanrı, insanın özgürleşmesini ve bağımsız hareket etmesini engelleyen bir olgu olmamalıdır. Çünkü Fromm hem din hem de ahlaki bakımdan özgürlük fikrine ve hümanizme fazlasıyla değer vermektedir.

4. ERİCH FROMM VEDİN

4.1. Din Türleri

E. Fromm, din anlayışını daha çok otorite kavramı ve bireye yansımaları üzerinden ele almaktadır. Fromm'un düşünce dünyasını genel olarak insan merkezinde gelişen hümanist bir anlayışı kapsamaktadır. Bu nedenle onun dini sorgulamaları bu merkezde olmaktadır.

Fromm'un hem geleneksel dönemde hem de modern dönemde dini, otorite kavramı üzerinden değerlendirdiği görülmektedir. Fromm için hangi din anlayışının insanın zihin yapısına uygun olduğu gibi tartışma söz konusu değildir. Bu bağlamda Fromm; din olgusunu tarihsel ve sosyal olarak sınıflandırma çabasına girişmektedir. Dini ise yaşantı biçimlerine göre kategorize etmektedir. Fromm (1997)'a göre Tek Tanrılı dinler dahil olmak üzere din üzerine yapılan tüm analizler nihai olarak metafizik bir temele doğru kaymaktadır. Fromm her ne kadar Budizm ya da Taoizm gibi Uzakdoğu inanç sistemlerini incelemiş olsa da bu inanç yaklaşımlarını monoteizm gibi değerlendirmez. Ayrıca bu Uzak Doğu yaklaşımlarını din olarak da ele almaz. Ancak yine de insan, davranışlarını duygusal olarak tatmin edebilmektedir. Bu tatmin özellikleri ise bu inanç sistemlerinin Fromm'un örneklem alanına girmesini sağlamıştır. Gelineen noktada Fromm'un asıl analiz etmek istediği şey dinlerin getirdiği ya da belirlediği yaşantı biçimleridir. Fromm (2010:45) Uzak Doğu inanışlarını din olarak ele almaz çünkü ona göre Tanrı kavramının olmadığı bir inanç, din olarak karşılık bulmaz. Ancak benzer zeminde ele alınabilir. Nitekim Fromm ilkel dinlerde ve Uzak Doğu inanışlarında nesne ya da insanların kutsallaştırılarak monoteizme dönüştürüldüğünü ifade etmektedir. Fromm bu noktada, özellikle modern dönemin insanı için bir tespit daha ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda modern insan, her türlü maddesel olan şeyle birlikte ideolojilerin de kulu olmuştur. Bu durum Fromm'un ilkel dinlere benzettiği modern dönemi anlamlandırmasıdır.

Herhangi bir dine inandığını söyleyen ya da dinin varlığını inkâr edenler Fromm'a göre birçok şeyi Tanrılaştırmaktadır. Nitekim önemli olan duygusal tatmin yaşamaktır (Erdoğan, 2016). Bu duygusal tatmini başka Tanrılar da verebilmektedir. Örneğin para, ideoloji ya da bir lidere tapınma.

Bu tanımlama bağlamında din "Belirli bir grup tarafından paylaşılan (kabul edilen), o grup bireylerine kendilerini adayabilecekleri bir hedef sunan ve onlara ortak bir davranış biçimi veren sistemdir(Fromm, 2010: 45). Bu durumda Fromm düşüncesinde, bir inanışa din denilebilmesi için metafiziksel olması gerekmediğini göstermektedir. Önemli olan toplumun bir kısmına hitap etmesi ve onların adanabileceği hedefler sunmuş olmasıdır.

Gelineen noktada Fromm düşüncesinde din algısı klasik anlamının dışına çıkmaktadır. Birçok ideolojik, toplumsal örgütlenmelerde din tanımı içine girebilmektedir. Dinsel yaşantı biçimlerini sınıflandıran Fromm için temelde iki farklı din olgusu anlayışı bulunmaktadır.

Bunlardan birincisi otoriter din anlayışıdır. Fromm otoriter dinlere karşıdır. Diğer din anlayışı ise Fromm'un kendi idealize ettiği ve aktardığı Hümaniter din anlayışıdır.

4.1.1. OtoriterDin

Fromm'un din anlayışlarından birini oluşturan otoriter din anlayışının anlaşılması için hümaniter din anlayışı ile karşılıklı incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda öne çıkan değişkenlerin başında ahlak kavramı gelmektedir. Nitekim din-ahlak ilişkisi felsefe tarihinde sıklıkla gündeme gelmiştir.

Fromm'un ifade ettiği hümaniter din anlayışının ön koşullarından bir diğerini ise iyiliğe ulaşma arzusu bağlamındaki ahlak oluşturmaktadır. Ahlaki duruşun sergilenmesi için insanların kendilerine yönelmesi önemli bir zorunluluktur. Diğer türlü otoriter bir yaklaşımla yapılan işler ahlaki olsa da evrensel olmaktan uzak olmaktadır. Bununla birlikte otoritelerin tutumu ahlaki olarak kalmayabilmektedir. Bu bağlamda bireylerin otorite olarak kabul ettikleri din ya da ideolojilere itaat etmeleri birçok kötücül davranışı da sorgulamadan yapmalarına neden olabilmektedir (Erdoğan, 2016). Dolayısıyla Fromm'un öncelikli olarak beklediği şey bireysel olarak elde edilmesi gereken bilinçli bir farkındalık halidir. Hem Freud düşüncesinde hem de Fromm düşüncesinde var olan saldırganlık dürtüsü Fromm'un yaklaşımında hümaniter din ile terbiye edilebilmektedir. Nitekim farkındalığı yükselen bireyler "ben kimim?", "ne yapıyorum?", hangi edimim ahlakidir? ya da davranışlarım "nelere mal olmaktadır?" gibi soruları kendilerine sormaya başlarlar. Bilinçli farkındalığı yükselen bireyler ise ahlaki olarak kötülüğe yönelmeyecektir. Ancak diğer türlü bir durumda otoriteler, insanları istedikleri kötülükler için kolaylıkla kullanabilmektedirler.

Gelinen noktada Fromm'un hümaniter anlayışındaki altı çizilen konunun, ahlak konusu olduğu görülmektedir. Ahlakın tek kaynağının din olmadığının görüldüğü bu düşünce anlayışında otoritelerin sezinlendiğinde her anlayış ahlaki önermeleri sübjektif hale getirmektedir. Nitekim daha önce ifade edildiği üzere herhangi bir din ne kadar evrensel söylemlerde bulunsu da o dine mensup olmayanların dışarıda kalacağı duvarlarla örülüdür. Bu kısıtlar ise ilgili dinleri ve söylemleri evrensellikten, objektiflikten uzaklaştırmaktadır. Bu sebeple ahlakında çıkış noktasını akıl oluşturmalıdır. Ahlakın otoriter bir hal alması insanların tek tek ahlaki ilkelere ulaşmalarını da inkâr etmektedir. Ahlaki ilke ve normların insanın dışından gelerek insana davranışlar ve edimler vazetmesi otoriteye olan itaati tetiklemektedir. Otoritenin iyi olarak önerdiği ya da dayattığı şey iyi, men ettiği şey ise kötü olmaktadır. Ancak her otorite kendi çıkarını düşündüğünden ahlaki olarak belirlenen iyi ya da kötü de çıkara göre farklılaşabilmektedir (Fromm, 1997:22).

Otoriter din ve yaklaşımların temel amacının karşındakini sömürmek olduğunu ifade eden Fromm, hükmetme duygusunun patolojisinden bahsetmektedir. Buna göre otorite;

duygusallık ve korku duyguları ile kendini kabul ettirmeye çalışmaktadır. Nitekim birçok dinde itaat etmek en büyük erdem olarak öne çıkarılmaktadır. “Otoriter ahlakta, hiçbir zaman bağışlanamayacak günah, başkaldırmak, yani otoritenin kuralları koyma hakkını ve otorite tarafından konulmuş olan bu kuralların kendisine boyun eğenlerin yüksek menfaatlerini kolladığı şeklindeki kesin ilkesini tartışma konusu yapmaktır (Fromm, 1997:23).

Ahlakın temel kaynaklarından biri olan dini ahlak anlayışları, temel iki kategoriye ayrılmaktadır. Öncelikle Tanrı bir otorite olarak kabul edilmektedir. Tanrı’nın otorite olarak kabul edildiği bu düşünce Fromm tarafından kabul edilmemektedir. Nitekim otorite olarak Tanrı kendisine olan itaati istemektedir. Ancak bu itaatin sınırları evrensel ya da objektif boyutlar içinde değildir. İkinci olarak ifade edilen kategori ise evrensel ahlak teorileridir. Ahlakın evrensel ilkeler etrafından şekillenecek olması uluslararası hukukunda önünün açılmasını sağlayacaktır.

Hümaniter din olarak ifade edilen Fromm düşüncesinde, vazgeçilmesi asla istenmeyen tutum özgürlükten vazgeçip; eyleme kapasitesinin otoritelere teslim edilmesidir. Hümaniter ahlak anlayışının sosyal alanda tesis edilmesinde ve toplumun yönlendirilmesinde, siyasi olarak alınan kararların ve yönlendirmelerin rolü büyüktür. Nitekim siyaset ve siyasi ideolojilerin önemli kısmı tehlikeli kötülük makinesine dönüşebilmektedir. “Bireylerin kendi tecrübeleri neticesinde ulaştıkları ve doğru bir lider olduğuna inandıkları yöneticilerin, kısa süre sonra baskı uygulayan bir otoriteye dönüşmelerini engelleyecek olan temel kriterin ne olacağı problemi, konunun açıkta kalan yanını oluşturmaktadır (Atsız, 2006:170).

İnsanın kendi olma sorunsalı birçok felsefi yaklaşımın temel sorunlarından biri olsa da özellikle İkinci Dünya Savaşı sıralarında gelişme ve yayılma alanı bulan egzistansiyalizmin temel yönelimlerinden birini, insanın kendi içinde olgunlaşması ve özgürleşmesi oluşturmaktadır. Fromm’un insan anlayışındaki mistik hava hümaniter din anlayışını dini terbiye etme şeklinde göstermektedir (Yasa, 2003: 12). Daha önce ifade edilen; insanın içinde olan saldırganlık ve yok etme dürtüsünün hümaniter dinin temel karakteri olan geriye dönüp kurtuluşu, doğruluğu, adaleti ve sevgiyi kendinde arayan insanoğluna, hangi yönde katkı sağlayacağı tartışmaya açık bir başlangıç noktasını karşımızagetirmektedir.

Otoriter din; insanın kendi yeteneklerini küçümsemesine ve kendini gerçekleştirmesine engel olduğundan Fromm bu düşüncüyü kabul etmez. Nitekim Fromm’a göre insanın, kendini otoriter bir gücün eline teslim etmesi mümkün değildir. Fromm, insanı özgür ve kendi kararlarının sorumluluğunu alabilen bir birey olarak kabul eder. Ancak otoriter bir dinin temel amacı itaattir. Kabul ettiği ilk günah ise itaatsizlik olarak öne çıkmaktadır. Fromm; bu durumu Tanrı’nın, ahlakı değil gücü ön planda tutmasıyla açıklar. Bu bağlamda otoriter olan yaklaşımdaki birey, bağımsızlığı değil ait olmayı tercih eder ya da o alana doğru sürüklenir. Otoriter din anlayışlarına nasyonel sosyalizmi, Calvin’in teistik teolojisini ve diğer tüm otoriter

politik sistemleri örnek verebiliriz. Burada ifade edilen otoriter dinler, insanların günlük hayattaki tüm edimlerini kontrol etmeyi, edemedikleri zamanda cezalandırmayı temel ilke edinirler. Bununla birlikte otoriter dinler insanların davranışlarını kontrol edebilme adına her türlü aracı kullanırlar. Wulff, Fromm'un otoriter din anlayışını Marx üzerinden aşağıdaki ifadelerle betimlemektedir.

Fromm, otoriter dinin dinamiklerini anlamamıza yardımcı olması için Marx'ın Feurbach'tan ödünç aldığı bir görüşü tekrar eder. Otoriter görünen kimselerin kendi güçlerini zayıflatarak, en değerli insanî niteliklerini Tanrıya yansıttıklarını söyler. Böylece onların hiçbir güçleri olmazken, Tanrı, sevgi, hikmet ve adalet sahibi bir varlıktır. Bu durumda, bizzat kendi iradeleriyle vazgeçtikleri insanlıklarını, Tanrının merhamet ve lütfuyla yeniden elde etmeye çalışmaktadırlar. Tanrıya bir köle gibi bağlanmak suretiyle onlar, sevmek ve akletme kapasitelerini kaybeder ve buna bağlı olarak, kendilerini ve başka kimselere olan inançlarını da yitirirler. Değersizlik ve günahkârlık hissiyle, günlük işlerinde sevgisizce davranırlar (Wulff, 2005:245).

Paragraftan anlaşılacağı üzere otoriter yaklaşımlar bireylerin kendilerini Tanrı'ya adanmasını istemektedir. Ancak Fromm'a göre bu davranış içinde olan bireyler, kendi akıllarını kullanma becerilerini kaybederler. Bununla birlikte sevmek dürtüsü otoriter baskılar nedeniyle ikinci planda kalmaktadır. Oysa sevgi kavramı, Fromm düşüncesinin merkezinde yer almaktadır.

Otoriter dinlerde insanlar, dünyada kendilerine biçilen rolleri oynar ve ölürler. Bu noktada insanların kaderlerinin bir dış Varlık tarafından belirlendiği düşünülmektedir. Burada Fromm'un hümaniter din ile otoriter din ayrımında ortaya koyduğu sevgi ayrımı bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Nitekim otoriter dinin Tanrı'sı, kendisine olan bağlılığı ya da sadakati sevgi temelinde değil korku, otorite ya da güç temelinde ister (Fromm 1991:55).

Fromm'a göre otoriter dinlerin mensubu olan kişilerin en temel özellikleri, itaatkâr olmaları ve kendilerini güçsüz hissetmeleridir. Otoriter dinlere mensup kişilerin bu şekilde davranmasının sebebini ise; hem kendilerini yalnızlıktan kurtarmak istemesi hem de kendilerini güçlü bir Tanrı'nın yanında güçlü hissetmeleri oluşturmaktadır. Bu durum insanların kendilerini Tanrı'ya teslim etmesinden kaynaklanmaktadır. Fromm düşüncesinde, otoriter dinin en büyük örneklerinden birini Calvinizm oluşturmaktadır. Bu inanç sisteminde insanların kendilerini aşağılaması ve bir hiç olarak kabul etmesi anlayışı hâkimdir. Ancak Fromm, tüm dinlerin bu özellikleri barındırdığını aktarmaktadır.

Otoriter dinlerin güç sembolü Tanrı'dır ve Tanrı tüm insanların üstünde egemendir. Fromm'a göre otoriter dinlerin dünyaya olan bakış açısı bu şekildedir. Bu durum insanların kötülükler ya da problemler karşısında sessiz ve uysal kalmasına neden olmaktadır. Dünyaya katılamayan bu insanlar bir tür pasif nihilist olarak tanımlanabilir (Fromm 1991: 55).

Otoriter din, bireylerin kendilerini geliştirmesine ya da potansiyellerini ortaya çıkarmasına müsaade etmemektedir. Bu durum insan merkezli bir felsefe düşüncesine sahip

Fromm için kabul edilemezdir. Nitekim Fromm insanın kendi üzerine bilinçli bir farkındalığının olmasını önemsemektedir. Bu, ahlaki varoluşun vazgeçilmez bir unsurudur. Kendilerine ve dünyadaki varoluşlarına anlam yükleme sorununu sadece Tanrı gibi bir otoriter üzerinden aşmaya çalışan bireyler şahıs olma olgularının farkına varamaz. Bu durumda ise herhangi bir kötülüğe “alet” olmaları kolaylaşmaktadır. Nitekim yapılan eylemlerin sorumluluğu bireye değil; otoriteye aittir. Fromm’un otoriter din tanımlamasının içinde, doğrudan bir şekilde siyasi ideolojileri yer almasa da ifadelerinden siyasi ideolojileri aktardığı anlaşılmaktadır.

4.1.2. Hümaniter Din

Erich Fromm’un hümaniter din anlayışı tek bir dine karşılık gelmemektedir. Fromm’un istediği şey insanların otoriteleşme duygularından uzaklaşıp hümanist bir inanca bürünmeleridir. Dolayısıyla insanların hayatlarında geniş bir yer tutan din olgusunun birincil duygusu insan sevgisine dayanmasıdır. Ancak insan sevgisinin oluşması, bireylerin zihinsel açıdan bilinçli bir farkındalık seviyesine gelmeleriyle mümkün olmaktadır. Bu doğrultuda Fromm için insanların kazanması gereken birincil öncelik, eleştirel ve sorgulama becerisi kazanmış bireyler olmaktır. Hümaniter din, temel olarak bu esaslar üzerinde şekillenmektedir. Geline nokta da Fromm’un hümaniter din algısı, insanlara neler yapması gerektiğini ya da nelerden sakınması gerektiğini söyleyen bir algıdan çok insanların fert fert, bireysel farkındalıklarına yöneliktir. Bu bağlamda insanın kendini dinlemesi ve bulması önem kazanmaktadır.

Bununla birlikte Fromm’un din anlayışında öne çıkardığı temel erdem hümanizmdir. Kendisi mevcut birtakım dinleri hümaniter olma özellikleri bağlamında öne çıkarmaktadır. Fromm’un düşüncesine yakın olan dinler, bireyler ve yönelimler; Konfüçyüs, Lao-Tse, Budha, Sokrat ve Spinoza olarak aktarılmaktadır (Fromm, 1991). Ayrıca Fromm’a göre Yahudi toplumuna gönderilen ilk dönem peygamberleri de hümaniter din algısı içinde yer almaktadır (Fromm,2004).

Fromm’un din anlayışında öne çıkan bir diğer husus ise evrensellik yönelimleridir. O’na göre, insan hayatının temel amaçlarından birisi kendi iç potansiyelini ortaya çıkarmak ve kendini gerçekleştirmektir. Bu bağlamda bir insanın kendi iç dinamiklerinin farkına varması, ölüm sonrası bir hayat motivasyonundan farklıdır. İnsanın temel motivasyonunu ölüm sonrası olası bir hayat değil, bugünün temel eylemleri ve hümanizm oluşturmaktadır.

Bu nedenle herhangi bir dine mensup insanların genel bakış açısı, kendi dinleri içinde sınırlı kalmaktadır. Nitekim her din bir başka dine olan bakış açısını sınırlandırabilmektedir. Bu doğrultuda din ile çekilen sınırların ötesinde, ister istemez başka insanlar kalabilmektedir. Dinler bu anlamıyla tam olarak kuşatıcı ve evrensel olamamaktadır (Aydın, 2004: 22). Dini değerlere tek tek bakıldığında içlerinde evrensel değer olarak öne çıkarılan birçok ahlaki erdem

tespit edilebilir. Ancak insan olmanın ontolojik değeri üzerinden bir erdem söz konusu olamamaktadır.

Hümaniter din anlayışında insan, fiziksel ve ruhsal bir bütünlük içinde değerlendirilmektedir. Bu bağlamda insanın öncelikli amacı kendi ontolojik anlamını kavraması ve kendisini bilmek zorunluluğudur (Fromm, 1991: 23). Dinin temel argümanı insanın kendi içine yönelmesini sağlamak olmalıdır. Evrendeki yerini bilen, bu bilginin farkındalığı içinde hareket eden her birey hümaniter dinin gereklerini daha iyi yerine getirmiş olmaktadır. Bu noktada Fromm'un insanın geliştirmesini beklediği en önemli değerlerden birini sevmek oluşturmaktadır.

Sevgi değerini önceleyen her insan, evrenin önemli bir parçası olduğunun da bilicine varacaktır. Bu bilinçte olan her insan ise diğer insanlara karşı olan davranışlarını bir kere daha gözden geçirecektir. Yahudi soykırımını gören ve bu dönemdeki sorunlara bizzat muhatap olan Fromm için insanın ontolojik anlamı ve değeri daha da önemli bir hale gelmiştir.

Nitekim bilinçsiz her insan, bir başkasına kolaylıkla zarar verebilir bir kötülük makinesine dönüşebilmektedir. Fromm'un çağdaşı olan Arendt (2009: 123)'in düşüncesinde, kötülüğün sıradanlaşması olarak kavramsallaşan bu bilinçsizlik halinin panzehri, Fromm'a göre hümaniter bir inanç sistemidir. Bu inancın en önemli iki özelliğini ise sevmek ve bilinçli farkındalık oluşturmaktadır.

İnsanın temel alındığı hümaniter yaklaşımda, insanı insan yapan temel değerler yine onun kendi iç potansiyellerinde aranmalıdır. Aksiyolojik değerleri kendi içinde yapılan bir birey, bu değerleri daha bilinçli bir şekilde eyleyebilmektedir. Dışarı kaynaklı bir aksiyolojik tavrın, insanın davranışlarına yön vermesi daha etkisiz olabilmektedir. Bu bağlamda insanın ahlaki erdemi kendi içinde bulması ve öylece eylemesi son derece kritik bir role sahiptir. İnsanın öncelikle kendi ontolojik anlam amacına ön ayak olunmalıdır. Bu durumun sağlanması ise hümaniter anlayışlarla mümkün olacaktır.

Hümaniter dinin evrensel boyutunu anlamlandıran Fromm için insan kavramına farklı bir anlam daha yüklenmektedir. Bu noktada Fromm'un ifade etmeye çalıştığı temel husus, tüm insanların belirli bir ideale ulaşması için ortak değerler silsilesinden geçmesidir. Bu bağlamda hümaniter din, insan ırkının çıkarları doğrultusunda gerçekleşmelidir. Fromm'un anlayışında din döngüsel olarak ahlakın oluşmasını sağlamaktadır ve bu ahlak, evrensel esaslar üzerine bina edilmelidir. Hümanizm konusunda birço yaklaşım bulunurken Fromm'un hümaniter din yaklaşımı, insanla başlamakta ve insanla bitmektedir (Sezen, 1997:234).

Fromm düşüncesinde hümaniter din, insanın aklını kullanarak özgürleşmesini sağlamaktadır. Özgür bir aklın getirdiği bir diğer husus ise seçimlerinin özgürce yapılabilmesidir. Nitekim Fromm'un otoriter dinlerdeki ya da ideolojilerdeki eleştirdiği temel ilke insanların sürüleştirilmesidir. Sürüleştirilen insanların her türlü kötülüğe kolaylıkla alet

edilebileceğini bilen Fromm için insanların kendi kararlarını alabilmesi son derece önemlidir. Üretici olan bireyler kendi hayatlarına yön verebilirler. Bununla birlikte en önemli ilke insanların eylemde bulunurken bilinçli bir farkındalıkla edimde bulunmasıdır. Farkındalığı yüksek bireylerin“ sürüklenme” ihtimalleri de düşmektedir. Fromm’un din anlayışını göstermesi bakımından bu ilke öne çıkmaktadır. Fromm’a göre insanın ideallerini ve hayat amaçlarını kendi dışında araması inancı; onun gerçek benliğini bulma sürecini problemli hale getirmektedir. Nitekim Fromm’a göre insanın kendi gerçeği, kendi içinde saklıdır (Fromm, 1997a:16).

Hümaniter din anlayışının evrensel olma ilkesi de burada yatmaktadır. Fromm için insanın tüm evrenle birlik içinde olması, kendi gerçeğini kendi dışında değil yine kendi içinde aramasıdır. Bu noktada en önemli erdemlerden birini itaat değil kendini gerçekleştirmek oluşturmaktadır. Din, sorgusuz sualsiz itaati değil; sevmeyi ve sorgulamayı salık vermelidir.

Hümanist ahlâkta "iyi" dediğimiz şey, hayat karşısında olumlu bir tavır takınılması ve insanın güçlerinin gelişmesidir. Erdem, insanın kendi varlığına karşı gösterdiği sorumluluktur. "Kötü" dediğimiz şey, insanın güçlerinin zedelenmesi ve bozulmasıdır; kötülük ise insanın kendine karşı sorumsuz bir tavır takınmış olmasıdır (Fromm, 1997: 31).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Fromm için insanın kendi üzerine bilinçli bir farkındalığının olması ve sorumluluğunu hissetmesi öne çıkmaktadır. Nitekim bu farkındalık; sorumluluğu ve erdemli davranışların önünü açmaktadır. İnsanın kötülüğe ya da saldırganlığa olan yönelimi Fromm’dan önce Freud (1997: 62) tarafından da gündeme getirilmiştir. Ancak Fromm, kötülük konusunda Freud kadar katı fikirlere sahip değildir. Freud (1995) düşüncesinde saldırganlık güdüsü, yaşam arzusu kadar güçlü bir duygudur.

5. ERCİH FROMM'DA HÜMANİZM VE İNSAN

5.1. Hümanizmin Tanımı

Hümanizm birçok alanda kullanılan, felsefi ve psikolojik yaklaşımı ifade etmektedir. En genel tanımlanmasıyla hümanizm; insan merkezli bir yaklaşım olarak insanların herhangi bir doğaüstü güç olmadan, kendi aklını kullanarak bir tür sebep sonuç ilişkisi kurma durumunu benimsemesidir. Kendisini kendi hayatının merkezine koyan insan, bu süreç içinde potansiyellerinin farkına varacak ve bu potansiyeli ortaya çıkarmaya çalışmaya başlayacaktır. Hümanizme göre insanın en temel potansiyellerinden birini, kendi hayatına ahlaki olarak sahip çıkması oluşturmaktadır. Bu bağlamda akıl yoluyla etik ve ahlaki bir yaşama ulaşmanın yollarını sunan hümanizmde en yüksek amaç, insan sevgisi ya da yaşama sevincidir (Markoviç, 1998).

Hümanizma sözcüğü tarihsel olarak ilk defa Niethammer tarafından kullanılmıştır. Kavram kullanılmaya başlandığı ilk yıllarda insan eğitimindeki insancılığı ve insan severliği vurgulasa da daha sonra birçok alanda yer almıştır. Ancak insancılık ve insan sever olmak, hümanizmin temel ilkeleri olarak öne çıkmaktadır. Tarihsel süreç içinde bu iki temel ilkedен farklı anlamı barındırmaya başlayan hümanizmi doğru anlayabilmek adına, kavramın tarihsel gelişimine bakmak yerinde olacaktır. Bugünkü kullanımıyla ilk defa Rönesans döneminde ortaya çıkan hümanizm kavramı Orta Çağ döneminin yarattığı karanlıktan kurtulabilme adına, insan merkeziliğin esas alınmasıyla başlamıştır (Claude, 2007).

Hümanizm kavramını geliştiren bir diğer isim ise Cicero olmuştur. Cicero hümanitas kavramını kullanarak bu alana destek vermiştir. Niethammer'de eğitim anlamında kullanılan hümanizm kavramı, Cicero tarafından daha geniş bir şekilde kullanılmıştır. İnsan hakları kavramından çok insanın görevleri tanımlamasını tercih eden Cicero, hümanitas kavramını kullanırken bu görev bölümünü ifade etmektedir. Buna göre insanın akıllı olması onu hayvanlardan ayıran en temel özelliğidir (Eliot, 2002). İnsan aklının öne çıkarılması ilk defa Cicero tarafından gündeme gelmemiştir. Nitekim Aristoteles bu durumu daha önce ifade etmiştir. İnsanın hayvanlardan üstün ve farklı olduğunu, akıl ve düşünme yetisi üzerinden belirleyen Aristoteles; insanın iyiyle kötü arasındaki farkı anlamasında bu becerisi ile mümkün olduğunu ifade etmektedir. Cicero'nun hümanitasının farkı ise insani değerleri bir tür görev olarak aktarmasıdır. Cicero hayvanların, biz insanlar gibi cesarete sahip olmasına rağmen adalet, eşitlik ve iyilikten yoksun olduğunu açıklar. Bu durumun temel nedeni ise akıl yetisinin hayvanlarda olmamasıdır (Scheck, 2017).

Hümanizm ile ilgili çalışmalar yapan Cicero'dan sonraki düşünürlerin, daha çok hümanitas kavramını kullandığı gözlemlenmektedir. Hümanitas kavramı devam eden tarihsel süreçte, insanın potansiyel bir varlık olarak tanımlanmasına yardımcı olmaktadır. Bunun yanı sıra hümanitas insan-evren ve zaman-ebedilik ilişkileri içinde yorumlanmaya başlanacaktır.

İnsanın evren içindeki yeri ve öneminin araştırılmaya başlanması ile hümanizm değer kazanacak ve kendini edebiyat ve felsefeden başlayarak ifade edecektir (Hançerlioğlu,2012).

Orta Çağ'ın son döneminde, dönemin şartları siyasi özellikle de dini açıdan tartışılmaya ve eleştirilmeye başlanmıştır. Yaşanan eleştiri döneminde ise insan ve ona bu düşünme becerisini veren aklı öne çıkmıştır. Bu dönemde yaşanan coğrafi keşifler ve devamında yükselen sanayi devrimi, insanların akla olan güvenlerini ve sisteme olan eleştirilerini güçlü kılmıştır. Yaşanan bilimsel keşifler akla ve insana olan güveni artırırken gelişen sanat ve edebiyat ürünleri de insan sevgisinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum aklın yeniden bir yöntem olarak kullanılmasını gündeme getirmiştir.

Orta Çağ'ın sona ermesiyle Rönesans döneminde Petrerca ve Dante gibi isimler hümanizmin gelişmesini sağlayan diğer isimler olmuştur. Nitekim bu yazarlara daha sonra farklı isimlerin de eklenmesiyle hümanizmin yayılma alanı genişlemiştir. Bu dönemdeki isimlereski Roma kültürünün mirasçıları olarak mistisizm yönünde eserler vermeye başlamışlardır. Bu bağlamda kadim insan ideasını ve özgürlük fikrini öne çıkaran bu düşünürler, insanların tek başlarına akılları yoluyla yollarını bulmalarını salık vermiştir. Bununla birlikte Antik Çağ felsefesindeki logos ve akla verilen önemin farkına varan Rönesans düşünürleri, bu felsefi yaklaşımları yeniden canlandırarak hümanizmin yolunu açmıştır. Yaşanan bu gelişmelerin merkezinde insan ve insanın en temel ayırt edici noktalarından olanak bulunmaktadır(Kadioğlu, 1991).

Orta Çağ'daki Tanrı merkeziliğinin yerini, insan merkeziliğinin alması bütün felsefi yaklaşımların yeniden ele alınması durumunu getirmiştir. Nitekim Tanrı'nın merkeze alındığı bir düşüncede; ontolojik yaklaşımların, epistemolojik yaklaşımların ve nihayet aksiyolojik yaklaşımların farklı farklı geliştiği görülmektedir. Merkeze insan geçtiğinde felsefi boyutlar yeniden anlam kazanmaktadır (Akkaya, 1947). Tanrı'nın merkeze alındığı bir düşünce sisteminde Tanrı'nın koyduğu yasaların önemi vardır. Gerek siyasi hayat gereksede ahlaki ve toplumsal hayat bu ilkeler etrafında şekillenir. Bu yaklaşımda insanlar kendi hayatlarının efendileri değildir. Tek efendi otoriter olan dinlerdir ve ahlaki da insanın kendisi değil din belirlemektedir. Bu durum ise hümanist ekollerin kabul edeceği bir durum değildir.

Görüldüğü üzere hümanizm, akla gelen ilk anlamıyla insancılık ya da insan severlik gibi anlamlara gelse de daha geniş anlamda felsefi bir yaklaşıma karşılık gelmektedir. Bu bağlamda felsefi bir yaklaşım olarak hümanizm birçok farklı türde de ortaya çıkmaktadır. Örneğin; dini hümanizm, modern hümanizm, felsefi hümanizm ve İslam ya da Hristiyanlık hümanizmi gibi. Hümanizm hareketleri üzerinden Fromm'un hümanizm anlayışı incelendiğinde Fromm'un birçok farklı eserinde sevgi, insan sevgisi kavramlarını önemseddiği görülmektedir. Bu durum O'nu bir noktada mistik biri olarak tanımlanmasını sağlamıştır. Çünkü Fromm'a göre felsefenin önemli ilkelerinden birini insanların sevgi duygusu oluşturmaktadır.

Hümanizm kavramına net bir tanım verilememesinin bir diğer nedenini ise farklı felsefi ekollerce ele alınmış olmasındandır. Bu durum hümanizmin çeşitlerini gündeme getirmektedir. Seküler hümanizm bunlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Hümanizmin bu çeşidinin ortaya çıkması Hristiyanlığın baskın olan dönemlerinin sona ermesi materyalist anlayışların yükselmesine neden olmuş ve seküler hümanizm ortaya çıkmaya başlamıştır.

Seküler hümanistler doğaüstü bir varlığın dünyayı düzenlediği fikrine karşı çıkarlar. Bu bağlamda seküler hümanizm daha çok akademisyen ve bilim adamları tarafından savunulmuştur. Din ile ilişkilerini askıya alan bu yaklaşım insana dair olan yönelimlerini dünyevi ya da seküler olarak adlandırılan bu şekilde ifade ederler (Aksun, 2012). Bununla birlikte kozmik bir varlık anlayışını savunan seküler hümanistler etik anlayışlarını seküler bir temele oturtmuşlardır. Bu durum insana dair yaklaşımların din temelli değil insan aklının bir ürünü olan etik yaklaşımların benimsendiğini göstermektedir. Nitekim insana dair algının oluşmasında din kadar toplum ya da bireylerin kendi geliştirdikleri fikirler dinin önemini kaybetmesiyle öne çıkmaya başlamıştır.

Seküler hümanizm literatürde son 30 yılda ele alınmaya başlanmıştır. Seküler hümanizm her bireyin kendi içerisinde dinin etkisi olmadan gelenekleri, dogmaları ve ideolojileri basit bir şekilde kabul etmeyerek sorgulaması gerektiğini, sorunlarının çözümü aşamasında kesin kararlarını verirken inanç ve tasavvufun etkisinde kalmadan hareket etmesi gerektiğini savunur. Bununla birlikte seküler hümanizm insanın önemli bir potansiyele sahip olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda seküler hümanizm insanın yaratıcı olan yönleriyle de ilgilenmektedir. Şans ya da değer verildiğinde her insanın önemli işler başaracağına inanılır. Seküler hümanizm insanların hayatlarındaki her türlü eksikleri kapatmak adına güncel olayları takip etmesini önermektedir. Ayrıca insanların tecrübelerinin önemli olduğu bu yaklaşımda tecrübelerin insana değer kattığı aktarılmaktadır. Politik, sosyal ya da bireysel tecrübeler insanların kendi üzerlerine ve kendi davranışları üzerine düşünmelerini sağlayarak onlara değer katmaktadır. İnsanın ilerlemesi diye bir durumdan söz edilecekse bu durum seküler hümanistlere göre yaşanan deneyimlerin bir ürünü olacaktır.

Hümanizmin bir diğer türü ise dini hümanizmdir. Dini hümanizm insana yönelik değer tanımlamaları doğaüstü güçlere atfedilmektedir. Dini hümanizm seküler hümanizmin fazlasıyla mantıksal ve tek düze olduğunu aktarır. Bu durumda dini hümanistlere göre seküler hümanistler görüşleri insanı anlamada duygusallıktan uzak kalmaktadır. Din ise bu duygusal anlamlandırma sorununu çözmektedir. Bu yaklaşımda hümanizmin bir türü olarak algılanmaktadır. 20. Yüzyıldan sonra hümanizmin bir kolu olarak değerlendirilen dini hümanizm ahlaki ve etik göndermelerin altını çizmektedir. Dini hümanistler ilk hümanist olarak Havva'yı tanımlamaktadır. Nitekim Havva yasak olan meyveyi yiyerek Tanrı olmaya

soyunmuştur. Bununla birlikte Babil kulesini inşa edenlerin temel sorunsalı da tanınma olmuştur. Bu yapının temel amacı Tanrı'dan bağımsızlığı olarak yorumlanmaktadır.

Dini hümanizm diğer tüm dinler gibi hayata dair sorunlara cevap vermek istemiştir. Tıpkı bir din gibi hayata dair fikir beyan ederek sistem oluşturmaya çalışmışlardır. Dini hümanizm Rönesans dönemindeki hümanizmden farklı olarak insanı araştırmaktan çok insanlığa karşı bir tapınma söz konusudur. Bu bağlamda dini hümanizmde insan her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, egemen ve kendi kendisinin kurtarıcısı olarak tanımlanmaktadır. Gelineen noktada insanlar için kural koyucu olan ilke insanlığın kendisidir. Bu durumda insandan çıkmayan ahlaki ilkeler reddedilmektedir.

Dini hümanizmin dışında bir de Rönesans hümanizmi bulunmaktadır. Bu hümanizm türü klasik hümanizm olarak bilinmektedir. 15. ve 16. Yüzyıllarda dini skolastiklerin karşısına çıkan Rönesans hümanizm din karşısında insanın değerini yükseltmiştir. İnsanı merkeze alan Rönesans düşüncesi akla olan güvenin de yükselmesini sağlayarak deney ve bilimin gelişmesine ön ayak olmuştur. Rönesans hümanizminin çıkış noktasını ise skolastik dönemin oluşturduğu insanı değersizleştirme konusu olmuştur. Nitekim skolastik dönemde insan din karşısında tamamen edilgen bir konuma indirgenmiştir. İnsanın çok yönlü bir potansiyel barındırdığını düşünen hümanistler dinin sınırlandırmalarını benimsemezler. Çünkü akla duyulan güvenin yükselmesi dini tutumlara olan yönelimlerin üzerinde negatif bir etki yaratmıştır.

Hançerlioğlu (2013) ise Rönesans hümanizmini bir tür burjuva hümanizmi olarak değerlendirmektedir. Rönesans hümanizmi siyaset felsefesi üzerinden de insan hakları konusunda araştırmalar yapmıştır. İnsanın odak noktası olarak görülmeye başlanmasından çıkılmasıyla birlikte hümanizmin bir diğer çeşidi olan post hümanizmin ortaya çıkmıştır. Post hümanizm, hümanizmin bir çeşidi olarak 20. Yüzyılda öne çıkmaya başlamıştır. Buna göre insanın bilinçli bir akıl varlığı olmasından daha çok bilinç dışı olduğu kabul edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda post hümanizm Rönesans hümanizmini tekrar canlandırmak istemiştir.

Post hümanizmin insanı ele alması çağın gerçeklerinden bağımsız olmamıştır. 20. Yüzyılda baş döndürücü bir şekilde gelişen teknoloji ve robotlaşma post hümanistlerin ilgisini çekmiştir. Sanayi devriminden bu yana insanın diğer varlıklarla olan ilişkisi felsefi anlamda ilgi çekmeye başlamıştır. Bu bağlama robotlar ve cyborglar da öne çıkmıştır. Nitekim teknolojinin gelişimi robot teknolojilerinin insan hayatının her alanına girmesine neden olmuştur. Bu bağlamda filozoflar insanı ele alırken onu hayvanlardan değil cyborglardan da ayıran özelliklerini aktarmaya başlamıştır. Gelineen noktada Post-hümanistler teknolojiyi, yalnızca yeni türlere işlevsellik sağlayan bir yapaylıktan ziyade, onu kullanımımızı çerçeveleyen bir ideoloji olarak görür.

17. yüzyılda öne çıkan bir başka hümanizm türü ise eğitim alanındaki hümanizm olmuştur. Maslow ve Rogers tarafından ortaya atılan eğitimsel hümanizm Neil tarafından da yaygınlaştırılmıştır. Bu yaklaşıma göre insanın zihnini geliştiren çalışmalara yönelinmesi gerekmektedir.

Hümanist eğitim anlayışında öğrencilerin merkeze alındığı ve eğitimlerinden sorumlu tutulduğu bir yaklaşım öne çıkmaktadır. Öğretmenlerin bu esaslar merkezinde bir eğitim ortamı düzenlemesi gerekmektedir. Öğretmenin rehber olarak betimlendiği bu sistemde öğrencinin önemli bir potansiyel olduğu da kabul edilmektedir. Öğretmenler öğrenciler potansiyellerini ortaya çıkarmaya çalışırlar. Otoriter bir tutumdan uzak durması gereken eğitimciler öğrencilerin kendilerini gerçekleştirmesine zemin hazırlamalıdır.

Hümanizm neredeyse tüm çalışma alanlarında insanın biricikliğine vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda insanın; özgür iradesine, yaratıcılığına önem veren hümanist eğitim anlayışında insanın değerler alanının geliştirilmesi öncelikli bir zorunluluktur. Hümanist eğitimde öğrencilere kazandırılması gereken temel ilkeler ise şunlardır (Firdaus ve Mariyat, 2017):

Açık fikirliliğe ve serbest eğitime dayanan zihinsel yaklaşım;
Herkes eşit değeri veren ve diğerleri için saygı ve adalet besleyen ahlaki bir duruş;
Sosyal sorumluluklarda ve siyasi eylemlerde bulunan aktif demokratik vatandaşlık;
Deney, merak ve geniş bir anlık ile desteklenen kültürel zenginlik;
Sadece yerel sorunlarla değil diğer kültürler ve uluslararası sorunlarla da ilgilenen ve bilgi sahibi olan dünya vatandaşı olmak.

Hümanizmin eğitimsel olan bu yönü Fromm'un insan anlayışının yaygınlaşması açısından önemlidir. Nitekim kendi başına kararlar alabilen ve otoritelere boyun eğmeyen bireylerin varlığı toplumun sağlığı açısından son derece kıymetlidir. Nitekim eğitim, siyasal ve politik dönüşümlerden daha etkili olabilmektedir.

Hümanizmin bir diğer türünü ise Marksist anlayış oluşturmaktadır. Fromm'un etkilendiği filozoflardan birisi olan Marx'ın toplum ve insan anlayışı insanın kendine yabancılaşmasını ortaya koymaktadır. Mevcut siyasi ve ekonomik sistemin insanın kendini kendi varlığına yabancılaştırdığının altını çizen Marx; insanın değerine önem veren bir düşündürür. İnsanın anlam kazanacağı idare şekli ise komünizm olacaktır. Bu bağlamda Marx; insanın özgürleşeceği sistemin sınırlarını komünist ilkeler ışığında çizmektedir (Marx, 1975).

İnsanın temel yapı kaynağını insan eylemlerinde bulan Marx için insan sosyal bir varlıktır. Bu bağlamda insanın değerleri değişen toplum yapısında aranmalıdır. İnsanın değeri ise tek tek bireylere özgü değil topluma özgüdür.

Hümanizmin öne çıkan son çeşidi tümleyici hümanizmdir. Tümleyici hümanizm Upadhaya tarafından geliştirilmiş bir siyasi parti doktrini olarak kabul edilmiştir. İntegral hümanizm olarak ifade edilen tümleyici hümanizm; Batı felsefesinin insanı duygusal ve sosyal

olarak değil materyalist bir temelde ele aldığını ifade ederek eleştirir. Tümleyici hümanizm, insanın ruhsal yönüne ve bütünselliğine vurgu yapmaktadır.

Erich Fromm'a göre hümanizm 14. Yüzyıldan çok daha önce Doğu felsefelerinde gelişen Budist öğretilerinde yer almıştır. Fromm hümanist öğretilerinin kaynağını Doğu öğretilerinde bulmaktadır. O'na göre Doğu felsefelerinde yer alan dinginlik ve insan sevgisi hümanist ilkelerin ilk nüvelerinin ortaya konması bakımından öne çıkmaktadır. Fromm hümanizmin kaynağını doğu felsefelerine götürse de Rönesans döneminde yaşanan hareketlilikleri evrensel insan felsefesi çalışmaları için önemli bir yere koyar. Buna göre Rönesans felsefe dünyasında hümanizm anlayışı doruk noktalarına ulaşmıştır (Fromm, 1987).

Fromm'un hümanizmi benimsenmesinin önemli nedenlerinden bir diğerine ise bunu bir tür inanç ya da ahlaki değer olarak sunmasıdır. Nitekim hem dini inanışların hem de siyasi ideolojilerin hangi sloganlarla ortaya çıktığından neler getirdiklerine bakıldığında genellikle savaşlar, yıkımlar ve nefret sloganları ya da dışlamalar olduğu görülmektedir. Bu sayılanlar sonuçlardır. Ancak sorunlara insan merkezli ve insan sevgisine dayanan bir yaklaşımla bakan Fromm için sonuçlara değil insan kaynaklı nedenlere bakılmalıdır. Nitekim Erich Fromm'a göre gerek kadim zamanların gerekse de modern zamanların en büyük sorunu insanların üstünde bir güç tasarımlarıyla insanların değersizleştirilmesi ve insanların itaat eden konumuna indirgenmesidir.

İnsanın merkezde olmadığı bu sistemlerde insan edilgen bir yapıdadır ve her an manipülasyona açıktır. Nitekim iyi ve kötü ayrımını insan sevgisi bağlamında yapan insanın bizzat kendisi değil dinler ve dinler gibi ele alınan siyasi ideolojilerdir. Fromm için hümanizm öncelikle insanın kendi değerlerinin kurucu olarak ortaya çıkmasını içermektedir. Nitekim insan başka bir şey (din ya da ideolojiler) tarafından yönlendirilmeye başlanınca kötülöklere davetiye çıkarılmaktadır. Bütün sorumluluğu ideoloji ya da dinlere bırakan insan; sadece edilgen bir uygulayıcı konumuna indirgenmiş olmaktadır.

Erich Fromm'un hümanizm anlayışında ise insan edilgen olan bir nesne değil etken olmalıdır. Bu noktada insan öncelikle kendi hayatının ve davranışlarının belirleyicisi olmalıdır. Önemli bir insan sevgisi vurgusu yapan Fromm için öteki ya da başkası dışlanması gereken bir şey değil kabul edilmesi ve saygı duyulması bir varoluştur.

5.2. Hümaniter Ahlak

Felsefenin üç temel bileşeni ontoloji, epistemoloji ve aksiyoloji olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle ontolojinin merkezine konulan varlık anlayışı aksiyolojinin bir unsuru olan ahlaki belirlemektedir. Erich Fromm için hümaniter bir ahlakın ortaya konması için ontolojik olarak temele alınması gereken şey insana duyulan sevgi ve bireyin kendini gerçekleştirebileceği sosyal alanların yaratılmasıdır. Diğer bakış açısında ise merkeze konulan otoriter Tanrı figürü

bulunmaktadır. Fromm'a göre insanların tapınma duygusu kendilerinden daha üstün bir gücün varsayımına dayanmaktadır. Bu durumda insan kendi sahip olduğu güçleri de tapındığı şeye yüklemeye başlar. Kendisini git gide değersizleştiren insan gücün hakimiyetine yönelik eğilimlerde bulunur. Davranışlarının referanslarını Tanrı'dan ya da diğer otoritelerden alan bireyler kendi olma bilinçlerini kaybederler. Özgür iradenin ortadan kalkması ise ahlakın sorunlu bir yöne doğru kaymasına neden olmaktadır. Bu durumda özgür iradesiyle içten gelerek değil dış güçlerin isteğine göre davranma ihtiyacı otoriter vicdan gelişimine neden olmaktadır (Güner, 2012).

Erich Fromm'a göre otoriter vicdan insanın kendi vicdanın ve ahlaki edimlerinin bir güç (Tanrı, aile, gelenek-görenek, ideolojiler) tarafından ele geçirilmesini ifade etmektedir. İnsan işlediği suça dair bir tür vicdan azabı ya da suçluluk duygusu hissetmemeye, sadece otoriteden korkmaya başlar. Otoriter vicdanın oluşumunda sosyolojik kurumların (dinler, aile vs.) etkisi olmaktadır. Otoritenin koyduğu kuralları süreç içinde benimseyen insanlar davranışlarını içselleştirerek yapılması muhtemel tüm kötülüklerde herhangi bir vicdan duygusu duymaz hale gelecektir. Bu bağlamda otoriter vicdanın özü korku temelinde bir tür patolojik bağlanma olarak öne çıkmaktadır. Toplumsal yığına katılan insanlar "kötülüğün sıradanlığı"nın bir parçası olarak tüm sorumluluğu otoritelere atfettiğinden yaptığı kötülüğün çözümlemesini kendi öz vicdanında yapamaz duruma gelir. Bu bağlamda ortada herhangi bir bilinçli varlık kalmayacağından kolaylıkla idare edilebilir bir yığın kalmış olacaktır. Bununla birlikte Fromm düşüncesinde bireysel vicdan kavramı ahlaki edimlere denetleyen bir mekanizma olmakla birlikte otoritelerden korkmaktan daha da etkili olmalıdır. Nitekim insan otoriterlerden kaçabilse de kendi öz vicdanından kaçamaz.

Kendi bilincinin farkına varmaya başlayan bireyler otoriter vicdanların olduğu yerlerde bilinçli ya da bilinçsiz sürekli olarak bir suçluluk duygusu yaşamaya başlarlar. Bu bağlamda otoritenin isteklerini yerine getiremediğinde suçluluk duyabileceği gibi; otoritenin isteklerini yerine getirdiğinde ise kendi özgür iradesine göre hareket etmediğinden suçluluk duymaktadır.

Fromm'un hümaniter ahlak anlayışında Tanrı fikri önem kazanmaktadır. Tanrı insan davranışlarına yön verme açısından insanların önemsedığı bir şey olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle Fromm için hümaniter Tanrı anlayışı son derece önemlidir. Hümaniter Tanrı fikri hümaniter din ya da mistik yaklaşımlarda yer almaktadır. Buna göre hümaniter bir dinde her şeyi kontrol eden ve itaat bekleyen Tanrı yer almaz. Bu durum ise ahlakın da farklılaşmasını sağlamaktadır. Fromm'a göre hümaniter bir Tanrı fikri kişisel vicdanın gelişmesi için olumlu katkılar vermektedir. İnsana değer katan hümaniter anlayış ahlaki olarak insanın kendisini sevmesini ve kendi aklını kullanmasını salık vermektedir (Fromm, 1997).

Erich Fromm'un hümaniter ahlak anlayışında Tanrı'ya itaat etmek ya da teslim olmak fikri yer almaz. Fromm'da irade özgürlüğü öne çıkmaktadır. Çünkü irade özgürlüğü olmayan bir

bireyde kendilik bilinci gelişemez. Otoriter Tanrı fikrinin olduğu yerde insanın kazanımları Tanrı'ya aitken; Fromm'un hümaniter anlayışındaki insanın ahlaki kazanımları kendinden kaynaklanmaktadır. Fromm bu açıklamalar üzerinden hümaniter Tanrı anlayışının insana ahlaki olarak değer kattığının altını çizmektedir.

Hümaniter ahlak anlayışının geliştirdiği vicdan duygusu insanın kişisel varoluş gelişimine katkı sağlamaktadır. Ancak hümaniter vicdanın gelişimine otoriter vicdan anlayışı ket vurmaktadır. İtaate zorlanan bireylerin vicdan gelişimi olumsuz olarak etkilenmektedir.

Erich Fromm düşüncesinde hümanist yaklaşımlar insandaki insana dair sevgiyi içinde barındıran hümaniter vicdanı geliştirmek istemektedir. Nitekim Fromm'un hümaniter ahlak anlayışında dışsallık değil içsellik öne çıkmaktadır. Dışarıdan davranışlarını yönlendirme konusunda baskı gören ya da bu baskıyı benimseyen bireylerin ahlaki olarak edim koyması sorunlu bir hale gelmektedir. Nitekim insanlar otoriter bir din ya da ideolojiyi kabul ederek tüm sorumluluklarını üzerlerinden atabilmektedir. Ancak Fromm insanın ahlaki bir yaşam için kendi davranışlarının sorumluluğunu alması gerekliliğinin altını çizmektedir. Bu durum insanın kötülük yapmasını ve kötülüğe alet olmasının önündeki en büyük engel oluşturması bakımından önem kazanmaktadır (Fromm, 1982). Otoriter anlayışlarda edimlere yön veren din ya da ideolojilerin olması bireyin tam anlamıyla bir şahıs olmasını engellemektedir. Yapılan davranışları ya da emirleri sorgulamayan insanlar her türlü kötülüğü hiçbir vicdan denetimi yaşamadan eyleme geçirebilmektedir. Kişisel vicdanın geliştiği durumlarda ise insanlar yaptıkları eylemlerden sonra vicdan azabı duyabilir ve davranışlarını değiştirebilirler. Kendi vicdanın farkında olan bireyler kendi özlere yabancılaşmamış olurlar. Fromm'a göre hümanist vicdan ve ahlak anlayışı kişinin kendisine katı tepkisini ifade etmektedir. Bununla birlikte Fromm, hümaniter ahlakla beraber gelişen vicdanın insanın yaratıcılığına katkı sağladığını belirtir.

Hümaniter ahlak yaklaşımında vicdanın önemini öne çıkaran Fromm (1997) düşüncesinde bir insanın "vicdanımla hareket ediyorum" demesi en büyük erdemlerden birisidir. Buna göre Fromm; tarih boyunca, bildikleri ve inandıkları şeylerden vazgeçmeleri için yapılan baskılara karşı bazı insanların adalet ve sevgi gibi değerlere bağlı kalmalarının tek itici gücü olarak vicdanlarının sesini dinlemiş olmalarını görmektedir. Bu noktada Sokrates örneğini veren Fromm için Sokrates; ölüm pahasına vicdanının sesini dinlemiştir. Bu bağlamda Sokrates doğru bildiği şeylerden vazgeçmemiş ve ne pahasına olursa olsun bir karakter ortaya koymayı başarmıştır. Sokrates'de benlik bilincinin yüksek olmasının bir numaralı nedenini kendisine karşı sorumluluk duygusunun yüksek olması oluşturmaktadır. Nitekim hümaniter vicdan gelişmiş bu kişiliklerle şahıs olarak ayakta kalabilmektedir. Diğer türlü durumlarda ise ideoloji ya da dinlerin esiri olmaktadır.

Hümanier ahlakı benimsemeyen ya da karşı çıkan görüşe göre insanlar sürekli olarak dizginlenmeli ve kontrol altında tutulmalıdır. Buna göre insanlar kontrol altında tutulmaz ise düşmanca davranışlar sergileme riskleri yükseleceği düşünülmektedir. Bu görüşün esasında ise insanın doğal eğiliminin kötü olduğu görüşü hâkimdir. Tarihsel olarak incelendiğinde bu konuda birçok yaklaşım olduğu görülmektedir. Örneğin; Sokrates kötülüğün insanın doğasının bir parçası olmaktan daha çok bilgisizliğinden kaynaklandığını ifade eder. Bu bağlamda kötülük bir tür yanılısma olmaktadır.

Fromm (1997)'un hümaiter ahlak anlayışında ise yapılan her türlü kötülük edimi hayata karşı olarak yapılmaktadır. Buna karşın iyilik ise hayatın gelişmesine katkı sağlamaktadır. Bu farklılıklar insanların kötülükle erdem; yaratıcılıkla yıkıcılık ayrımlarına eğilmesine neden olmaktadır. Fromm düşüncesinde yıkıcılıkta iki farklı nefret yer almaktadır. Bunlardan birincisi akla uygun nefrettir. Akla uygun nefret belirli bir olay ya da durum sonrasında ortaya çıkmaktadır. Bir diğeri ise akıl dışı nefrettir. Akıl dışı nefret, karakter yapılarından kaynaklanan nefreti ifade etmektedir. Tepkisel olarak ifade edilebilen akla uygun nefret de bireyler ya kendilerinin ya da başkalarının fikirsel özgürlüğü için mücadele ederler. Bu tepki Fromm için hayata karşı duyulan saygıyı içermektedir (Fromm, 1997). Ancak karakter yapılarından kaynaklanan nefret bundan farklıdır. Bu nefret türünde insan kendini düşmanlık duygularına kaptırarak hareket eder. Fromm akıl dışı nefretin çoğu zaman sağlam nedenler olmadan ortaya çıktığını aktarmaktadır. Hümaniter ahlak, hayatı engellemeye çalışan bu akıl dışı nefretin yarattığı algı ile mücadelede yer almalıdır.

Fromm'a göre akıl dışı nefret insandaki yıkıcılığın ve dolayısıyla ahlaki kötülüğün nedenleri arasında sayılmalıdır. Nitekim akıl dışı nefret insanın kendi öz becerilerinin gelişmesinin önünde bir engel teşkil etmektedir. Kendi öz denetimini yapmayan bireylerin ise yıkıcı karakterleri öne çıkmaya başlamıştır. Bu durum Fromm'un hümanist anlayışıyla örtüşmemektedir. Burada insan edilgen ve ikinci bir konumda kalmaktadır.

Yıkıcılığı yaşanması engellenmiş hayat örüntüleri olarak değerlendiren Erich Fromm'a göre; hayatın gelişiminin engellenmesi kötülüklere neden olmaktadır. Bu durumda hümaniter bir ahlak anlayışında insanın denetim mekanizmaları ile yıkıcılığa değil hayatını ve kendini bireysel olarak geliştirilmesi salık verilmelidir. İnsan zorunlu olarak kötü değildir, ancak gelişmesi ve kendi güçlerini ve imkânlarını gerçekleştirmesi için gereken uygun şartlardan yoksun kaldığı zaman kötü yanı ortaya çıkar (Fromm, 1997).

Fromm'un hümaniter ahlak anlayışına göre insanların ahlaki edimlerini ya da kendi güçlerini hayata geçirmesi için ceza ya da ödül gibi bir takım motivasyonlara gerek yoktur. Buna göre insan varlığı kendi bütünlüğünü hem içsel hem dışsal anlamda koruyarak var olabilmektedir. Kendisine dışarıdan gelebilecek otoriter buyruklar insanın anlam kaybına yol açmaktadır. Fromm kendi içinde bütünleşik yaşamayan bireylerin yaşamını nevroz olarak ifade

eder. Bu düşünceye göre her nevroz, insanın tabii güçleri ile bu güçlerin gelişmesini engelleyen kuvvetler arasındaki bir çatışmadan doğar (Fromm, 1997: 251). Ancak Fromm'a göre günümüz dünyasına bu durum nevroz olarak yansımamaktadır. Bu durumun nedenini bütünleşik yaşayamama kusurunun bir tür kültür olarak kalıplaşmış olmasıdır. Fromm'a göre günümüzde kusur olarak görülmesi gereken bireylerin kendileriyle bütünleşik yaşayamaması kültürel bir kalıp haline gelerek bir sorun olmaktan çıkmış görünmektedir. Bu bağlamda günümüz insanı bir otomat şeklinde hareket etmekte ve bu durumu bir sorun olarak değerlendirmemektedir. Soruna yönelik algının olmaması nevroz hissedilmemesine neden olmaktadır (Fromm, 1997).

Hümaniter ahlakın psikolojik çözümlemesini baskı kavramı üzerinden ayrıntılandıran Fromm'a göre; genel kanının aksine insanın kötülüğe bulaşmaması için sürekli baskı altında tutulması gerekliliği fikrini reddeder. Hümanist bir ahlak anlayışında kötülüğün bastırılması ya da insanın kötülüğe kapılması gibi durumların seçilmesi söz konusu değildir. Nitekim Fromm'a göre gerek bastırma dürtüleri gerekse de insanın kendini kötülüğe kaptırması köleliğin görünümüleri olarak belirlenmektedir. Bu bağlamda ahlaki bir edim bu ikisi arasında tercih değildir. Asıl ahlak bastırma ve kendini kötülüğe kaptırma ile yaratıcılık arasında yapılacak bir seçmedir. Gelineen noktada hümaniter ahlakın temel amacı insandaki kötülüğü bastırmak değildir. Buna karşın insan doğasındaki imkanların yaratıcı bir şekilde kullanılmasını sağlamaktır.

Hümaniter ahlak anlayışında erdem insanın ulaştığı yaratıcılık seviyesiyle ifade edilmektedir. Bu bağlamda toplumsal yaşam içinde de erdemli bir hayat sürdürülmek isteniyorsa yaratıcılığı geliştirecek sosyal zemin tesis edilmesi gerekmektedir. Fromm'a göre insanın ahlaki edimlerinde etkin olan irade gücü insandan bağımsız soyut bir şey değildir. Bununla birlikte irade insan karakterinin bir görünümü olarak ele alınmalıdır. İnsan kendi iradesini kendisi yönlendirerek başkalarına karşı sevgi yeteneğini ortaya koyabilir. Bu erdemin ortaya konması için herhangi bir dışsal öğeye ihtiyaç yoktur. İnsan kendi aklını kullanarak başkalarını sevebildiği gibi erdemli olan tüm diğer eylemleri de gerçekleştirebilir. Aynı zamanda yaratıcılığını kendisi geliştirebilir. Bu özelliklerini geliştirebilmek adına farklı bir takım otoritelere bağımlı olduğunu düşünen birey ise akıldışı tutkuların kölesi olmuştur. Kendi potansiyelinin farkında olamayan her birey otoritelere bağımlı kalma ihtiyacı duyar. Bu bağımlılık ise insanın hümaniter ahlaktan uzaklaşmasına neden olmaktadır. Bağımlı olan köle ruhlu insanlar iradelerini kullanma becerisini gösteremezler (Fromm, 1997).

Hem akla hem de vicdana hümaniter ahlak açısından önem atfeden Fromm için karakterin önemi büyüktür. Nitekim hem akıl hem vicdan insan hayatına etkin bir şekilde yön veren unsurlardır. Bu iki unsur da karaktere bağlı olarak gelişmektedir. Bu bağlamda ahlaki edimlerin oluşmasında karakterin önemli bir rolü bulunmaktadır. Fromm (1997: 266)'a göre; "ahlaki yargımızı 'şu insan başka türlü hareket etmiş olabilirdi' gibi bir öncüle dayandırmış olsak bile, o insanın karakter gelişmesini belirleyen yapısal ve çevresel etkenler o derece çok ve

karmaşıktır ki, her türlü pratik amaç söz konusu olduğunda, başka türlü gelişmiş olabilirdi ya da olamazdı gibi kesin bir yargıya ulaşmak mümkün değildir”. Bu durumda ahlaki olarak başarısızlık yaşayan bireylerin yaşadığı farklı hayat örüntüleri dikkate alınmalıdır.

Sonuç olarak Fromm’un hümaniter ahlak düşüncesinde insanların ahlaki ve irade durumunu yargılamadan evvel nasıl bir yaşantı sürecinden geçtiklerini iyi anlamak gerekmektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda Fromm’un hümanist tavrını göstermektedir. İnsanları yargılarken ve onların davranışlarını eleştirirken var oldukları koşulların göz önünde bulundurulması insana atfedilen ontolojik ve aksiyolojik değeri göstermektedir.

Erich Fromm için 20. Yüzyılın en önemli ahlaki problemlerinin başında yabancılaşma ve itaat kültürü gelmektedir. Başkasının egemenliği altına giren her insan şahıs olmağını kaybedeceğinden çağdaş ahlak felsefesinin en temel sorunu boyun eğme olarak öne çıkmaktadır. Bu yaklaşım Fromm’un hümaniter ahlakı için kabul edilemezdir. Nitekim bu durumda insan kendi etkililiğini ve iradesini yitirmektedir. Kendi etkinliğini yitiren birey kendi olmağına yabancılaşarak başka bir ahlaki sorunun içine düşmektedir. Bu durumda Fromm’un hümaniter anlayışında kendi üzerine bilinçli bir varlık olmak önemle öne çıkmaktadır. Bunu kendi üzerinde fark eden insan kendi kararlarını alabilirken potansiyelini ve yaratıcılığını ortaya çıkarabilir. Bununla birlikte diğer insanlarla olan ilişkilerinde ön yargısız ve dikkatli yaklaşarak sevgi temelli ilişkiler kurabilmektedir.

Kendi dışında başka bir otorite belirleyen ve bu otoriteye itaat eden insan kendi etkinliğini yitirir. Akli ve düşünme becerileri körelen bu insanlar ne çevresindeki olayları ne de kendi davranışlarını yönetebilirler. Duyguları başkalarının güdümüne giren bu insan tipi Fromm’un hümaniter ahlak yapısında fazlasıyla önemsenen insan sevgisi becerisini kaybeder (Fromm, 1995b). Çünkü duyguları bağımlı hale gelmiştir. Ahlaki yargılama yetisini kaybeden birey kendi bireysel davranışlarını sorgulamak istemez. Bu davranışlarını sürekli olarak otorite üzerinden temellendirme gayreti gösterir. Hümaniter ahlakta insanın güce karşı bütünlüğünü koruyarak yaşaması ancak sahip olduğu imkânları geliştirmesi, kendi varlığının yasalarına göre insanın gerçek tabiatını gerçekleştirilmesi anlamına gelen bir özgürlükle mümkün olabilir (Fromm, 1997: 280).

Fromm’un hümaniter ahlak anlayışında öne çıkararak tartıştığı bir diğer sorun ise insanların kendilerine duydukları ilgisizlik ilgilidir. Bu noktada insanın kendi olmağına dair bir tür ontolojik ve aksiyolojik değer yitimi yaşadığı görülmektedir. Bu durumun altında ise yabancılaşma duygusu yatmaktadır (Fromm, 1995b). Kendine yabancılaşan her insan kendini bir tür araç olarak görmeye başlarken diğer insanlara benzer bakış noktalarından bakmaya başlar. İnsanın ontolojik değerinin kaybedilmesi kendi varlığına yabancılaşması sorunuyla birlikte; ahlaki edimlerin insan sevgisi merkezinin dışına çıkmasıyla sonuçlanmaktadır. İnsanların birer nesneye dönüştüğü bu yeni dünyada insanların birbirlerini öldürmesi

kolaylaşmaktadır (Fromm, 1984). Nitekim en ufak anlaşmazlıklarda savaşların çıkması ve kilometrelerce ötede hiç bilinmeyen coğrafyalarda hiç tanınmayan insanların ölümüyle sonuçlanan birçok savaşta insanlar arasındaki değer kaybı zirveye ulaşmıştır. Ölümüne neden olunan insanlar birer nesne gibi görüldüğünden karşıdaki insanın ölümüne karar vermek son derece kolaylaşmaktadır. Nitekim insanın varoluşsal ve hümaniter anlamı ortadan kalkmış durumundadır. Fromm (1997)'a göre bu sorunu yaşamasının altında bir diğer ahlaki neden ise yalnızlıktır.

Yalnızlık duygusunun ortaya çıkması ve insanları duygusal olarak tetiklemesi diğer insanlarla olan ilişkisini etkilemektedir. Nitekim yalnızlık duygusu insanları tedirgin eder ve kendi duygularını etkili kontrol edememelerine yol açmaktadır. Bu durum ise Fromm düşüncesinde insanın dünyayı bütünsel olarak kavrayamamasına neden olmaktadır (Fromm, 1999: 13). Bu bağlamda insan süreç içinde yabancılaşarak akıl sağlığını bozar. Fromm için yabancılaşan insan sağlıklı bir insan olarak tanımlanmaktadır. İnsanlar kendisini kullanan ideolojilerin, dinlerin ya da insanların farkında olmadan birer araca dönüşürler (Fromm, 1982: 224).

“Yabancılaşmış dünyadaki kategorilere göre sağlıklı sayılan kişi, hümanist açıdan bireysel hastalık olarak değil de, toplumsal düzenin yarattığı çarpıklık olarak en hasta kişi sayılır” (Güner, 2012: 103). Ancak Fromm'un hümaniter ahlakı yalnızlıktan kaçmanın tek yolunun boyun eğmek olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda Fromm çatışma yaşanmadan insanı kendisine çıkartacak yolu yaracılıkta ve sevgi de bulmaktadır. Sevgi ve yaratıcılık ise gücünü hayatı bütünsel olarak ele almaktan almaktadır. Kişiliği bir bütün arz eden bireyler hayata kendi mühürlerini vuracak ve daha güçlü karakterler olacaklardır (Geçtan, 1980: 121).

Fromm (1984)'un hümaniter ahlak çerçevesinde bahsettiği akıl sağlığı; daha çok sevmek ve yaratıcı kabiliyette yatmaktadır. Bununla birlikte akıl sağlığını belirleyen diğer nitelikler ise aklın geliştirilmesi, aile ya da diğer toplumsal gruplara bağımlı olmama, kendisini ve kendi dışındaki gerçeklerin kavranması olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca hayatın ahlaki amacı da hayatı yoğun ve tam olarak uyanık bir şekilde yaşamaktır. Buna göre insan evrenin en değerli varlığı olduğu gibi aynı zamanda koskoca evrende bir toz zerresi gibidir. İşte Fromm'a göre bu çelişkiyi kabul etmek gerekmektedir. Bu durumda insan kendini büyük görmek gibi bir hasleti üzerinden atmalıdır. Hayatı bütün bu zıtlıklarıyla birlikte bütünsel olarak kavramanın önemine vurgu yapan Fromm için yaşam da ölüm gerçeği ile birlikte kabul edilmelidir. Bununla birlikte ölümü de dehşete kapılmadan kabullenmek yaşamın belirsizliğini anlamak açısından önemlidir (Fromm, 1984). Hayatın bütünsel belirsizliğine rağmen kendi düşüncelerimize güvenmek yaşamın bütünüyle kavranmasını sağlamaktadır.

Fromm (1995b)'un bütünleşmek olarak ifade ettiği şey ise; dünyadaki tüm insanlarla birlikte sevgiyle yaşama kültürüdür. Ancak Fromm'un bütünleşme anlayışı sadece insanlarla

değil tüm canlılarla birlikte yaşamayı kapsamaktadır. Vicdan karakterine ayrıca önem veren Fromm'a göre akıl sağlığı yerinde olmak sevgi, akıl ve inançla yaşayan, kendisinin olsun, insan kardeşlerinin olsun yaşamına saygı duymaktır (Fromm, 1982: 223). Burada çerçevesi çizilen sağlıklı toplum için önerilen ahlak da hümaniter ahlakıdır. Fromm'un sunduğu bu hümaniter ahlakın amacı mutlak olması değil; ahlaki iyiyi bulmaktır. Bulunan bu ahlaki iyiye ise evrensel bir kimlik kazandırmak Erich Fromm'un temel ilkelerinden birisi olarak öne çıkmaktadır (Fromm, 1998).

Erich Fromm'un tanımladığı bir diğer ahlak anlayışı olan toplumsal ahlak anlayışı da süreç içinde evrensel ahlak karşısında eriyip yok olacaktır. Ancak toplumsal ahlakın ortadan kalkması insana yönelik evrensel bilince yönelmesi ile mümkün olacaktır. Toplumsal ahlak sadece belirli bir gruba hitap ettiğinde ya da belirli bir milliyeti ya da dini öne çıkardığından ahlaktan daha çok tehlikeli bir ideolojiye dönüşebilmektedir. Bununla birlikte toplumsal ahlak bireyler üzerinde bir tür baskı unsuru olabilmektedir (Fromm, 1998). Gelenek ve görenekleri içinde barındıran bir ahlak anlayışı olan toplumsal ahlak insanların isemediği bazı davranışları toplumsal baskı sonucunda yatırabilmektedir. Fromm ise hümaniter ahlakında insanın bireysel karar alabilme yetisini ve bunun evrensel ilkelere bağlı olmasını ifade etmektedir (Fromm, 1997).

5.3. Fromm'da İnsan

E. Fromm'u insan anlayışı dönemin felsefi ve psikoloji bakış açılarından ve dönemin diğer koşullarından bağımsız olarak ele alınmamalıdır. Nitekim 20. yüzyıl felsefesi insan değerinin ve ontolojik anlam kaybının sistem dışı felsefelerle ya da yaklaşımlarla değerlendirildiği bir dönem olmuştur. Bununla birlikte diğer yaklaşımlarda olduğu gibi ateist yaklaşımlarda insan anlayışı ve anlamı son derece önemli bir değer olarak öne çıkmaktadır. Tanrı'nın varlığının kabul edildiği bir felsefi yaklaşımda insanın ve evrenin anlamı Tanrı merkezli olarak şekillenmektedir. Tanrı'nın varlığı ortadan kalktığı andan itibaren bir anlam sorunu oluşmaktadır. Ayrıca Tanrı yoksa her şey mübahtır anlayışının yolu açılabilir. Hem Fromm'un insan anlayışında hem de klasik varoluşçu ateizmde Tanrı'nın olmaması ahlakın da toplumsal ve bireysel bir olgu olarak ortadan kalkacağı anlamına gelmemektedir. Bu durumda insanın kendi değer alanını oluşturması son derece önemli bir sorumluluk olarak öne çıkmaktadır. Çünkü bu bir ahlak anlayışının da yapılanmasının gereğini oluşturmaktadır. Fromm ateizminin anlaşılmasında insana yüklenen anlam ve evrene ya da diğer fenomenlere en önemlisi de hayatın varlığına yüklenen ontolojik ve aksiyolojik anlamların doğru anlaşılması gerekmektedir.

Fromm'un felsefi yaklaşımları olsa da insan anlayışını daha çok psikoloji ve psikanalist yaklaşımlar üzerine kurduğu görülmektedir. Bu bağlamda psikanalizmin verileri ışığında bir

ahlak ve insan anlayışının yapılandığı görülmektedir. İnsan var oluşunun bireysel olarak ahlaki kaidelerinin oluşması Fromm ateizminin hümanist bir çerçeveye oturması açısından önem kazanmaktadır (Özdoğan, 2008: 100). Ahlaki eylemlerin yerine getirilmesi bireyin kendisini gerçekleştirmesi açısından gerekli bir durumdur. Bununla birlikte Fromm (2004b) insanın anlaşılması adına içinde bulunulan ortama ve duruma göndermeler yapmaktadır.

İnsanın içinde bulunduğu sosyo-psikolojik durumu ortaya koymaya çalışan Fromm için bir birey için iki tür sorun öne çıkmaktadır. Bunlardan biri varoluşsal diğeri ise tarihsel sorunlardır. Fromm insanı ele alırken bu iki temel durum üzerinden ele almaktadır (Arat, 1984). Nitekim insan, varoluşu itibarıyla birçok sorunu beraberinde taşımaktadır. Bu zorluklardan birincisini insanın ontolojik olarak biyolojik zayıflığı ve yaralanabilir olmaklığı teşkil etmektedir. İnsanlar iç güdülerinden çok duygularıyla, psikolojik olarak alışma süreçleriyle olgunlaştıklarından hayvanlara göre daha güçsüz bir yapıdadır. Biyolojik olarak güçsüz olması insanın bir başka yönden avantajlı olan yönlerini ortaya çıkarmaktadır (Fromm, 1997: 58).

Varoluşla ilgili bir diğeri ortaya çıkan sorun ise ölümlü olmanın bilincine varmaktır. Nitekim insan bir gün öleceği gerçeğiyle birlikte yaşamaya devam eder. Fromm'a göre ölüm gerçeği insanın kendini tamamen gerçekleştirme olanağını elinden almaktadır. Ancak ölüm gerçeği aynı zamanda insanın aksiyolojik (sanat, kültür, etik) anlamda değer üretme potansiyelini ortaya çıkarmaktadır. Ölümlü ve zamansal olduğunun farkına varan bir birey Tanrı'nın da olmadığı bir evrende kendine anlam vermeye kendini gerçekleştirmeye doğru bir atılım yapar. Çünkü Fromm'a göre insan hayatı rastgele bir şekilde sona erme riskini içinde barındırmaktadır (Fromm, 1991: 12). Bu bağlamda zaman sadece soyut olarak olan bir şey olmaktan çıkıp benim için olmaklığı olan bireysel bir forma dönüşmektedir. İşte insan var olan zamanını kendini gerçekleştirme adına kullanabilmelidir. Bu varoluş krizinin çözümlenmesinde insan aklını ve bilincini geliştirmelidir. Akıl sahibi bir varlık olarak insan yalnızlığının, güçsüzlüğünün ve ölümünün farkına varır. Bu akıl insana bir tür çıkış yolu sunmaktadır.

İnsanın yaşadığı evrene anlam yüklemesi ve hayatına bir tür amaç katması diğeri şeylere bağlanmasıyla mümkün olmaktadır. Fromm'a göre insan evrendeki şeylere bağlanma ihtiyacı duyar bu durum insanın yalnızlığına ve evrenin alam sorununa çözümler getirmek düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte bağlanma edimi insanın hayatını kolaylaştırırken diğeri yandan anlam krizini çözmektedir. Bir tür psikolojik ihtiyaç olarak bağlanma farklı yollardan karşılanabilmektedir. Fromm (1991: 34)'a göre bağlanma ihtiyacının çözümlenmesinde karşılaşılan en sık yönelim güçlü bir lidere ya da Tanrı'ya boyun eğme olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle insanlar insanüstü güçleri olduğuna inanılan şeylere bağlanarak onların her şeyin en iyisini bildiğine inanmaya başlar. Böylece evrene kendi başına anlam yükleme sorumluluğundan kurtulmuş olmaktadır. Ancak Fromm'un ateizm anlayışında insanın

kendi birey olma sorumluluğunu ve özgürlüğünü bu şekilde bir bağlanma edimiyle ortadan kaldırması istenen bir durum değildir (Fromm, 1997a: 23).

Bağlanma ihtiyacının temellerini psikolojik bir temel üzerinden arayan Fromm insanın ilkel bağlanma stillerini aktarmaktadır. Örneğin; çocukluk döneminde yaşanan anne babalara olan bağlanma ya da bir ruh ve mite bağlanma şeklinde olabilmektedir. Ancak insanların bu bağlanma ihtiyacı bir tür itaate dönüşmektedir. Sorgusuz sualsiz itaat ise hem insanın kendi ontolojik anlamına hem de eylemsel değerlerine yabancılaşması anlamına gelmektedir. İtaat şeklindeki bağlanma insana büyük bir bedel ödetebilmektedir. Nitekim itaat insanın aklını kullanma becerilerinin de önünü tıkamaktadır. Bununla birlikte bireyler hem değer üretme bilinçlerini hem de hümanist kimliklerini kaybedebilirler (Wulff, 2005: 243).

Bu nedenle dine ya da mite bağlanma insanın kötülük yapabilme potansiyellerini de radikal bir şekilde ortaya çıkarabilmektedir. Fromm'un insan anlayışının oluşmasında ve ateizminin hümanist bir yapıda şekillenmesinde ikinci dünya savaşının yarattığı faşist ortamın ve değerler dejenerasyonunun önemli bir rolünün de bulunduğu söylenebilir. Nitekim insanın özgürlüğünü, aklını ve bilincini kullanmadan bir lidere, ideolojiye ya da dine bağınazca bağlanması yaptığı tüm kötülüklerin de bilinçsizce eylemesine neden olabilmektedir (Delacampagne, 2018: 183). Bu durumda kötülük insanın akıl ve vicdan süzgecinden geçmeden sadece ideoloji ya da lider uğruna yapılabilmektedir. İkinci dünya savaşı sırasında yaşanan insanlık dramının önemli bir sorumluluğunu insanların ideolojilere ya da liderlere yanlı bağlanmasıdır. Nitekim yapılan her türlü kötülüğün temellendirilmesi kolay bir hal almaktadır. Bireyler üzerlerindeki sorumluluğu attıklarından dolayı her türlü kötülük eylemini rahatlıkla yapabilir hale gelmektedir. Ancak Fromm'un insan anlayışında ateizm yaklaşımı insanın bilinçli ve düşündüğü üzerine bir daha düşünen bir varlık olarak şekillenmesini ön görmektedir. Nitekim bu tip ideolojik ya da dinsel bağlanmalar insanların bilinçli bir varlık olmalarına ket vurabilmektedir.

Bu noktada ifade edilmesi gereken şey bağlanmanın ya da katılmanın (participation) sosyo-psikolojik bir ihtiyaç olması ancak aklın kullanılma cesaretinin terk edilmemesi gerekliliğidir. Nitekim Fromm (2004: 16)'a göre diğer bireylerle beraber olmak insanın toplumsallaşması, kendini gerçekleştirme ve kendi anlamını ortaya koymak da bir tür zorunluluktur. Bu bağlamda öteki ya da başkası benim kendi varlığımı anlamlandırmamı sağlamaktadır. Bu aynı zamanda dünya ile bütünleşmenin de bir yolu olarak öne çıkmaktadır (Fromm, 2004: 16).

Erich Fromm'a göre insanın ontolojik olarak ortaya çıkan bir diğer özelliği ise edilgen ve çoğu zaman tesadüflere bağlı varoluşu olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim bu durumlar insanların yaratıcı olma özelliklerini ortaya çıkarmaktadır. Yaratma eylemi her yönüyle ilgi ve sevgiyi gerektirmektedir. Ancak Fromm'a göre yok etmek üzere eylemde bulunan bireylerde bu

ihtiyaç sağlanmış olmaktadır. Ancak bu noktada Fromm'cu yaklaşımda sevgiyle yaratmak ya da üretmek önem kazanmaktadır. Fromm'a göre sevgi üzerinden hareket eden üretmek ya da yaratmak ile nefrete bağlı gelişen yok etme isteği iki farklı güdüden beslenmezler (Fromm, 2004: 18). Bu iki istekten birinin karşılanamaması diğerini tetiklemektedir. Ancak yaratma eğiliminin tatmin edilmesi bireyi mutlu etmektedir. Ancak yıkma ve yok etme eylemi bireylerin acı çekmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda Fromm'un ateist anlayışı içindeki insan sürekli bir şekilde yaratmak edimi içinde olmalıdır. Bu eylem bütünü bireyleri daha mutlu biri yaparken aynı şekilde varoluşsal anlamda kendini gerçekleştirmesine yardımcı olmaktadır. Üretme ya da yaratma eyleminin öncelikli nesnesini değer ya da estetik yaratımlar oluşturmaktadır. Gelinek noktada sanatın önemi bu anlayış içinde de öne çıkmaktadır. Bu durum aynı zamanda evrenin sorunlarına ve insanların sorunlarına daha duyarlı hale gelmektedir (Fromm, 1996a: 12).

Fromm'un insan anlayışında varoluş ihtiyacı olarak ortaya çıkan diğer şey bireylerin tarihsel ve sosyal köklere sahip olmasıdır. Doğal köklerini kaybeden bireyler yalnız kalacaklardır. Köklerinden kopmanın insanları yalnızlaştıracak düşüncesi onların topraklarına olan bağlılıklarını pekiştirmektedir.

Bireysel kimliğe vurgu yapan Erich Fromm için insanın öne çıkan bir başka özelliği ben diyebilmesi diğer varlıklardan olan farkını oluşturmaktadır. Doğadan farklı olduğunun bilinçli olarak farkına varan her birey kendini tanımlamaya ve farkını anlamaya başlamaktadır. Bu bağlamda insanların kimlik bilinçlerinin oluşması önem kazanmaktadır. Bu durum her bireyin ayrı ayrı kendi özelliklerinin ve toplumun farkına varmasını sağlamaktadır. Kendi öz kimliğini bilmeyen her birey varoluşsal anlamda yaratıcı eylemelere girişemeyecektir. Kendi varlığını ideolojilere ya da dinlere teslim eden her birey kendi kimliğini oluştururken yan öğelere ihtiyaç duymaktadır. Bu yan öğeler süreç içinde bireysel kimliği yok ederek bir tür kalabalığa katılmayı ve sorgulamama eylemini getirebilmektedir. Sorgulaması yapılmayan birçok eylem içinde kötülük ve fenalık barındırabilir. Bu bağlamda insanlar kendi kimliklerinin ve varlıklarının bilincinde olmadıklarından dolayı her türlü kötülüğü kolaylıkla eyleyebilirler. Çünkü burada sorumluluk itaat edilen merci de kalmaktadır. Sorumluluğun üstünden atılması insanların eylemlerini sorgulamamasına neden olmaktadır. Fromm'a göre kimliğin oluşumu bireylerin annelerine olan bağlılıklarından ve çocukluk dönemlerinden kurtulmalarıyla oluşmaya başlamaktadır. Bu en ilkel bağlanma biçimidir. Ancak her birey bu süreci atlatmaktadır. Sürecin atlatılmasında bireylerin kendi öz kimliklerini oluşturması son derece önemlidir. Ancak bu kimliği oluşturmada zorluk çeken her birey patolojik bağlanmalar yaşayabilmektedir. Fromm'a göre ben bilincinin oluşması kişinin bireysel farkındalığı açısından önem taşımaktadır (Fromm, 2004: 22).

Fromm'un insan anlayışının yapılanmasında varoluşsal sorunlardan başka bir de tarihsel sorunlar bulunmaktadır. Tarihsel sorunlar ise insanlar tarafından oluşturulmakta ya da

yaratılmaktadır. Tarihsel sorunlar süreç içinde oluştuğundan ve farklılaştığından dolayı insan varlığının vazgeçilmez bir unsuru değildirler. Nitekim insanlar tarihsel sorunlar ve belirlemeler karşısında onları ortadan kaldıracak şekilde tepkiler verebilmektedirler. Bu tepkiler tarihsel sorunları ortadan kaldırabilir. Ancak varoluştan kaynaklı sorunlara tepkiler verilse bu sorunları ortadan kaldıramayacaktır. Fromm (1997) için varoluştan kaynaklanan sorunlar ile tarihsel sorunlar arasındaki farklardan birini bu durum oluşturmaktadır. Fromm'a göre birçok grup ya da kişiler tarihsel sorunların varoluşsal sorunlar gibi değiştirilmesini imkansız olarak görmektedir. Bu durumda insanların tarihsel sorunlara boyun eğip itaat etmesini beklemektedir. Ancak Fromm'un ateist insan anlayışı kabullenici ya da itaat edici bir rolü benimsememektedir. Dolayısıyla insanın tarihsel koşullarla bir tür kader gibi boyun eğmemesi gerektiğini ifade etmektedir (Fromm, 1998).

Bununla birlikte Fromm (2016: 34) Marks'ın insan anlayışı adlı eserinde Marks'ın tarihsel koşulları ya da sorunları eleştirme anlayışını benimsemektedir. Sorunlara tepki vermek ve koşulları değiştirmek insanlardan beklenen bilinçli davranışlardır. Ayrıca Fromm Antik Yunan'daki kölelik sorununu ya da Hristiyanlığın ilk günah anlayışını bu tip tarihsel sorunlar arasında saydığı görülmektedir (Fromm, 1997: 62)

Bu sebeple insanların mutluluğu kendilerini aşmalarına bağlıdır. Kendi potansiyelini gerçekleştiremeyen bireylerin mutsuz olması kaçınılmazdır. Bu durumda içinde bulunulan durumun ve ortamın analizinin doğru yapılması gerekmektedir. Ortamın ve şartların beni belirlemesine izin verilmelidir. Ortam kavramı bu bakımdan incelendiğinde Gasset'nin ortam kavramına göndermeler yaptığı görülmektedir. Nitekim O'na göre de insan kendisinin ve ortamının toplamından oluşmaktadır (Gasset, 2011: 56). Bununla birlikte ortam, ben'e sunduğu seçeneklerle varoluşun gerçekleşmesine olanak tanır. Ancak yine de ortamın sunacağı seçeneklerin bilinmesi söz konusu değildir. Bu belirsizlik ya da tarihsel olarak dayatılan belirlenmelerde aşılmalıdır (Karaca, 2016: 158).

Sunduğu bu sorunlardan ve çözüm önerilerinden sonra Fromm'un daha çok psikoloji üzerinden yaptığı insan davranışları analizlerine geçilmektedir. Fromm öncelikle insan davranışlarına kaynaklık eden tutkuların ve şiddetin kaynağını incelemeye koyulmaktadır. İnsanın daha derinlemesine analiz edilmesinde davranışlarına kaynaklık eden şeylerin öğrenilmesi önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Erich Fromm birçok yönden Freud eleştirileri yapsa da insan davranışlarının kaynağı konusunda yapılan analizlerde öncelikle Freud'un bunu yaptığını aktarmaktadır (Fromm, 1997: 65).

Fromm'un ateizm anlayışı beklentilerin aksine materyalist bir yaklaşım üzerine bir tür mistisizme yaklaşmaktadır (Karacoşkun, 2006: 45). Fromm, Freud'un materyalist bir ortamda insan modeli yapılandırıldığını ifade etmektedir. Dolayısıyla Freud'un davranışsal analizlerinin ilk belirmelerine materyalist bir yaklaşımla bakmak yerinde olacaktır (Fromm, 1998: 42).

Fromm'un Freud analizlerinde görüldüğü üzere insan davranışlarının kökeninde iki temel güdü bulunmaktadır. Bunlardan ilki cinsellik iç güdüsü diğeri ise insanların kendilerini koruma ve ölüm içgüdüleri olarak değerlendirilmektedir (Fromm, 1993: 35).

Freud insan davranışlarına yön veren birincil unsurun cinsel arzular olduğunu ifade etmektedir. O'na libido olarak adlandırılan ve sabit miktardaki cinsel enerji insan davranışlarına yön vermektedir. Fromm (1983: 143) Freud'un bu şekilde bir anlayış geliştirmesinin sebebini içinde bulunduğu Bücher ya da Helmholtz gibi materyalistlerde bulmaktadır. Libido kuramı üzerinden bir tür hidrolik sistem kuran Freud'a göre cinsel arzunun yükselmesi hoşnutsuzluğu ve gerilimi yükseltmektedir. Cinsel hareket ise gerilimi ve hoşnutsuzluğu, gerilim yeniden yükselmeye başlayıncaya kadar azaltır (Fromm, 1993: 34).

Fromm'a göre Freud'un geliştirdiği davranış analizi biyolojist karakter taşımaktadır. Nitekim sevgi ya da nefret libido kavramı üzerinden ele alınmıştır. Ancak Fromm Freud'un bu biyolojist tavrını benimsememektedir. Nitekim bu kuram O'na göre eksiklikler barındırmaktadır. Bununla birlikte Freud'un kuramsal yaklaşımı soyut olmaktadır (Fromm, 1993: 36).

Fromm'un insan anlayışını oluştururken dikkate aldığı bir diğer önemli isim ise Marx olmuştur. Marks'a göre insan belirlenebilir olduğu gibi kavranabilir bir ontolojik yapıya sahiptir (Fromm, 1992: 84). Bu bağlamda insanın her ne kadar biyolojik ve anatomik belirleyicileri olsa da aynı zamanda psikolojik ve sosyal belirleyicileri de bulunmaktadır. Bu bağlamda Fromm indirgemeci insan anlayışlarından kaçınmaktadır. O'na göre insan potansiyeli olan bir varlıktır bu yüzden sadece biyolojist tavırlarla ele alınmaması gerekmektedir (Fromm, 1982: 82).

Erich Fromm hem Freud'u hem de Marx'ı inceledikten sonra her ikisinin de insan anlayışlarının insan doğası üzerine temellendirildiğini görmüştür. Bu bağlamda Fromm'a göre çağdaş dönemde birçok farklı insan yaklaşımları ve anlayışları kültürel değerler üzerinden yürümüştür (Fromm, 1998). Bu yaklaşımlarda insan kültürel değerlere göre şekillenmektedir. Ancak Fromm biyolojist indirgemeci tavırları benimsemediği gibi kültürel indirgemeci yaklaşımları da benimsememektedir. Kültürel durum tam anlamıyla bireyi belirleyen bir unsur olarak değerlendirildiğinde insanın aşabilir ve aşılabılır özelliği ortadan kalkmaktadır (Fromm, 1997a: 33).

Gelinen noktada Erich Fromm'un insan anlayışında insan doğası değişmez bir şekilde belirlenmiş değildir. Bununla birlikte dışarıdaki değişimlerden de bağımsız değildir. Ancak dışarıdaki değişimler ya da yan unsurlar insanları ne kadar etkilese de belirleyici olamazlar. Nitekim birçok insan davranışlar geliştirirken sosyal ve kültürel şartlardan bağımsız hareket etmemektedir. Ayrıca tercih edilen davranışlar farklılaşabilmektedir. Dolayısıyla insanların tam olarak neye göre davranış geliştirdiklerini bilmek pek mümkün görünmemektedir (Fromm, 2004: 198).

Fromm'un insan anlayışında tek tek bireyler hem farklılık arz etmekte hem de topluma ya da diğerlerine katılım göstermektedir. Nitekim her insan, insan soyunun ayırt edici özelliklerini bünyesinde taşımaklığı ile herkes olmaktan pay almaktadır. Ancak her birey ayrı ayrı bir değer potansiyeli barındırdığından biriciktir (Fromm, 1997: 46). Bu bağlamda her insan, insan soyunun bir simgesidir. Gelineen noktada Fromm'a göre insanlar toplumsal baskıya göre hareket edebilirler. Bu baskı insanın dışlanma korkusu yaşamasına neden olabilmektedir. Nitekim diğerlerinden farklı olmak ve toplumun onayını alacak davranışlar sergilememek insanların dışlanmasına neden olabilmektedir. Ayrıca tüm topluma ya da çoğunluğa uymak insanın sorumluluk duygusunu ortadan kaldıracılabilmektedir. Herkes yapıyorsa doğrudur gibi indirgemeci yaklaşımlar toplumsal bir ahlakın yapılanmasını sağlarken bireysel ve varoluşçu bir ahlakın gelişmesini engellemektedir.

Erich Fromm'un ateist anlayışında bireysel bir ahlakın oluşması son derece önemlidir. Nitekim O'nun ateizmi önemli bir mistisizm ve hümanizm içermektedir. Bu nedenle toplumun çoğunluğu bilinçsiz bir şekilde kötülüğe destek olsa bile bireysel ahlakı geliştiren kimseler buna karşı çıkabilmelidir (Fromm, 1999: 13). Fromm için hem ontolojik hem aksiyolojik olarak bağımsız olmak, özgür olmak eylemlerin ve davranışların sorgulamalarının yapılacağını göstermektedir. Ancak herhangi bir din adamını ya da demagogun söylemleri ya da emirleri üzerinden davranış geliştiren bireyler yaptıkları eylemin tüm sorumluluğunu üzerlerinden atabilmektedir. Bununla birlikte yapılan şeylerin iyi ya da kötü olmasını sorgulamadan yapabilen bir makineye dönüşebilmektedirler. Fromm ise insanın kesinlikle eylemlerinin efendisi olmasını istemektedir. Bu insan anlayışının somut olarak karşılık bulması ise insanın kendi vicdanını ve evrensel değerleri öne çıkarmasıyla mümkün olacaktır. Din ya da ideolojilerin davranışsal alanda ölümlere neden olması ve bu kötülüğü işleyen kimselerin de yaptıkları şeyleri nihai anlamda kutsal amaçlarla süslemelerine neden olabilmektedir. Oysa insanların hayallerinden, yaşamlarından daha değerli bir şey yoktur. Şu durumda Fromm'un insan anlayışı geniş bir hümanizm içeren bir felsefeden beslenmektedir. Bu felsefede kutsal hedef ya da amaçlar için insan öldürmek yoktur. Tam tersi olarak yaşatmak ve değer vermek vardır. Bu bağlamda Fromm için en değerli özne insan olmağın bizzat kendisidir. Şu durumda toplumsal baskıdan çekindiği kadar kendi insan olmak soyundan kopmasından çekinmesi gerekmektedir (Fromm, 1997: 34).

Bir birey olarak insan üzerinde toplumun baskısı ne kadar olursa olsun insan yine de bu baskıya boyun eğmemelidir. Toplumsal baskı somut olabildiği gibi soyut bir şekilde "herkes"e ya da çoğunluğa uyma şeklinde olabilmektedir (Dobrenkov, 2008: 97). Örneğin; Nazi döneminde subaylar ya da halkın önemli bir kısmı çok da farkında olmadan yapılan kötülüğe uyarak katkı vermişlerdir. Bu uyma davranışının en önemli nedeni bireylerin teke tek bilinçli bir varlık olmamalarından kaynaklanmaktadır. Fromm'un insan anlayışı böyle bir durumu

reddeder. Dinlerin bu sorgulamasız tavırlara davetiye çıkarmasından dolayı eleştirilmesi ve reddedilmesi gerekmektedir. Her din anlayışının dışında kalacak insan grupları ortaya çıkacaktır. Dışarıda kalan her insan diğer grup için düşmanca tavırların nesnesi olmaktadır. Şu durumda hümanist değerlerin dinsel değil evrensel anlamda yapılandırılması gerekmektedir.

Evrensel değerler ve amaçlarla toplumsal bakış açıları zaman zaman çelişebilmektedir. Bu noktada Fromm için önemli olan şey hümanist değerlerdir. Fromm, evrensel insani değerlerin görünürlüğü ve haklılığını engelleyebilmek adına çoğu zaman toplumun etki ettiğini aktarmaktadır. “Fromm, kendi aklına göre davranma yeteneği olan kişinin, kendi toplumun sınırlarını aşıp, insanlık amaçlarını kendisi için geçerli kılabileceğine inanır” (Güner, 2012: 54). Bu durumda Fromm için toplumun, gelenek-göreneklerin ve dinin evrensel insan değerleri adına aşılması gerekmektedir. Bu hem bilinçli bir varlık olmamızı sağlayacak hem de evrensel değerlerin öne çıkmasını sağlayacaktır (Fromm, 1995a: 72).

Fromm’a göre insan sürekli değişim ve gelişim içinde bir varlıktır. Bu durumda net bir insan tanımı yapmak zor olacaktır. O’na göre insan tanımı yapılırken sürekli olarak hümanist aksiyolojik değerlerin üzerinde durulmalıdır. İnsanın ne olduğunun anlaşılması demek antropolojinin, psikolojinin ve felsefenin bilinmesi anlaşılmasına bağlıdır (Fromm, 1995a: 81). Bu bağlamda Fromm anlayışında insan bir nesne ya da şey değildir. İnsan varoluşçu anlamıyla değişen bir varlıktır. Yaşayan bir süreç olarak insan sürekli olarak değer sorgulaması yapması gereken ve bilinçli farkındalığı olması gereken bir varlık olarak öne çıkmaktadır (Fromm, 2004a: 207).

Erich Fromm düşüncesinde insan birçok edimi aynı anda bünyesinde barındıran bir varlıktır. Bu durumda insan bir tarafıyla hayvandan daha vahşi olabilecek potansiyeli barındırırken diğer tarafıyla sevgi ve akıl varlığıdır (Fromm, 1997: 21). İnsanın bu özelliklerinin öne çıkmasını sağlayan değişkenlerden birini çevresel ve toplumsal bakış açıları oluştursa da insanlar toplum ya da ideolojilerin rüzgarına kendini kaptırıp kötülüğe meyilli bilinçsiz bir varlığa dönüşebilir. Ancak Fromm’a göre insan kendi öz bilinci ve farkındalığıyla çevresel etmenleri aşabilmelidir. Çevresel ya da toplumsal koşulların aşılması bilinçli olan bireylerle mümkün olmaktadır.

Erich Fromm, 20. yüzyılın getirdiği hem ideolojik hem de teknolojik değişimlerin yeni insanını şu şekilde betimlemektedir.

İnsandaki kendi bilincine varma, akıl ve hayal gücü, hayvansal varlığı belirleyen uyumu bozmuştur. Bütün bunların ortaya çıkışı insanı anormalleştirmiştir, bir tabiat garibesi, bir ucube haline getirmiştir. Günümüzde insanlar akılcılığı öyle bir noktaya kadar getirdiler ki akılcılığın o derecesi akılsızlığın en aşırı biçimi durumuna denk olmuştur. Düşünce yeteneğinin yardımıyla doğa denetim altına alınabilmiş ve daha çok, daha değişik şeyler üretilebilmiş olması sanki yaşamdaki en önemli amaçmış gibi ele alınmıştır. İnsan bu süreç içinde kendini bir eşya durumuna dönüştürmüş, yabancılaşmıştır (Fromm, 1981: 17).

Doğanın akıl ve aklın ürettiği teknolojilerle denetim altına alınması insanların sürekli olarak desteklediği bir durum olmaya devam etmiştir. Ancak teknoloji insan hayatını kolaylaştırırken birçok içinden çıkılmaz sorunu beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda bilimsel ilerlemeler ve teknoloji insanların büyük felsefi soruları sormasını gölgelemeye ve engellemeye başlamıştır. Nitekim teknolojinin birçok sosyal sorunu ikincil plana attığı görülmektedir. Postman (2016)'a göre de yeni yüzyılda insan aletlerin aleti olmak durumuna gelmiştir. Bu durum insanın ontolojik bir anlam kaybı yaşamasına neden olmaktadır.

Teknolojinin geldiği noktada kilometrelerce öteden hiç görmeden, suçlu-suçsuz olduğunu bilmeden binlerce insanın ölümüyle sonuçlanan savaşlar yapılabilmektedir. Teknolojiyle beraber yaratılan uzaklık zaten ahlaki sorunlar yaşayan insanların vicdani sorumluluklarını da ortadan kaldırmaktadır. Çünkü birçok teknolojik savaş gereci yüz yüzeliği ortadan kaldırmaktadır. Bu durumda ise insanların ölümü daha kolay bir hal almaktadır. İnsan varlığının aksiyolojik ve ontolojik anlam kaybı hız kazanmaktadır (Karaca, 2016a: 479).

Fromm (1996)'a göre yeni endüstri toplumu teknolojinin gelişmesiyle insanı kendi ontolojik değerine ve anlamına yabancılaştırmaktadır. Ayrıca insan tekniğin altındaki bir tür robota dönüşmektedir. Bu yabancılaşma süreci öyle bir duruma gelmiştir ki insan özne olmaktan basit bir nesneye dönüşmektedir. Bu nedenle insan hayatının ve varlığının değeri ortadan kalkmaya başlamıştır. İnsan hükmeden ya da idare eden konumundan araca ve nesneye dönüşmüştür. İnsanlar için sahip oldukları teknoloji birer güç objesi olarak kabul edilir hale gelmiştir. Ancak insan bu gereçleri yapan ve üreten olarak onların değerler alanına girerek kendi ontolojik değerini de nesneler üzerinden belirlemeye başlamıştır.

Kendi öz değerlerine ve ontolojisine yabancılaşan insan kendi eliyle yaptığı (homo faber) nesneye diz çökmüştür. Bu bağlamda "homo faber" in "homo sapiens" e üstün hale geldiği de söylenebilir. Ayrıca insan kendi aksiyolojik değerlerinin bizzat yaratıcısı olmak konumdan feragat etmeye başlamıştır. İnsan şimdi hayatını kendi dışındaki nesnelere bağlı olarak tasarlayan ve düzenleyen zavallı bir "yaratık" haline gelmiştir (Fromm, 1996: 17). Fromm (1991: 65) insanların kendi bilincini ve sınırlarını tanımasını önemsemektedir. Ancak insanın kendi sınırlarını tanıması ile bağımlı olduğu bir şeye ya da güce tapınırcasına yönelmesi farklı şeylerdir. Tıpkı Sokrates'de olduğu gibi Fromm'un insan anlayışında bireylerin kendi sınırlarının bilincinde olması bilgeliğine işaret etmektedir. Ancak insanın kendi sınırlarının farkında olması ve sadece bu sınırlar içinde yaşamayı kabullenmesi kabul edilemez.

Fromm (1996: 13)'a göre insanlar primitif olarak o günkü doğa güçlerine karşı çaresiz kalmışlardır. Aynı şekilde modern insan kendi eliyle yarattığı teknik ve ekonomik değerler karşısında bir çaresizlik ve çıkmaz içindedir. Fromm bu sorunu Nietzsche (2009)'den hareketle açıklamaktadır. 19. Yüzyılda sorunun Tanrı'nın ölmesiyle 20. Yüzyılda insanın ölmesi sorunu

öne çıkmıştır. Özellikle Batı üzerinden belirlemelerini yapan Fromm (1981: 12) için insanlık bir bunalım içindedir. Bu bunalımın öncelikli nedenini yabancılaşma ve bilinçsizleşmek oluşturmaktadır.

Fromm'un insan anlayışında ve buraya kadar ifade edilen insani çözümlerin nedenlerinden birini oluşturan kişilik konusu son derece önemli bir diğer başlık olarak öne çıkmaktadır. Fromm için kişilik insanların ayırt edici özelliklerinden en önemlisidir. Kişilik bireyleri tek tek biricik kılmaktadır. Nitekim insan varlığı birçok farklı kişilik geliştirildiği bir alandır. Birçok farklı insan farklı kişiliktir. Kişiliğin iki unsurunu ise mizaç ve karakter teşkil etmektedir. Bu unsur ise birbirlerinden farklıdır. Özellikle karakter ahlaki değerlerin niteliğini ifade etmektedir. Mizaç ise diğer duyuşal farklılıkların oluştuğu alanı oluşturmaktadır (Fromm, 1997: 72).

Mizaç insanların olaylara verdiği duyuşal tepki biçimi farklılıklarından oluşmaktadır. Fiziksel olarak yapısal olan mizaç kavramı çok fazla değişmeden devam eder. Ancak karakter yeni yaşantılar içinde değişim ya da farklılıklar gösterebilmektedir. Karakter çocukluk döneminde başlayarak oluşma sürecine girmektedir. Bununla birlikte bir insan mizacı gereği öfkeli ya da mülayim olabilir. Ancak hangi durumlarda öfkeli hangi durumlarda sessiz kalacağını karar vermesi karakteriyle ilgilidir. Örneğin sevgi dolu hümanist bir insan tüm enerjisini ve gücünü sevmeye verecektir. Ancak sadist ruhlu bireyler tüm enerjisini kötülüğe ve zulme aktaracaktır.

Karakter kavramı ahlaken yargıda ve eylemden bulunurken insanların başvurdukları en önemli kişilik unsurudur. Karakter ile ilgili birçok farklı ekolün öne çıkardığı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu bağlamda davranışçı psikoloji ekole göre karakter davranış özellikleri ile aynı şeydir. Bununla birlikte davranışçılara göre davranışlara yön veren şey güdülerimizin yarattığı gerilimdir. Nitekim açlık ya da susuzluk gibi dürtüler davranışlara yön vermektedir (Fromm, 1993: 33).

Erich Fromm'un hem olumlu hem de olumsuz anlamda etkilendiği isimlerin başında Freud gelmektedir. Freud için davranışların temelinde bir tür çaba sistemi vardır. Buna göre davranış ile karakterin anlaşılması için karşılaştırma yapmak gerekmektedir. Freud için davranışsal eylemler üçüncü şahıslar tarafından gözlemlenebilir bir durumdadır. Ancak her davranış belirli bir karakter özelliğini yansıtmayabilmektedir. Nitekim aynı davranış farklı motivasyonlarla yapılabilmektedir. Örneğin Fromm (1997: 54)'a göre; cesur davranan bir insan, hırs gibi bir itkiyle harekete geçmiş olabilir, böylece başkalarını kendine hayran bırakmak için duyduğu şiddetli isteği tatmin etmek amacıyla belli durumlarda hayatını tehlikeye atabilir; intihar itkisiyle harekete geçmiş olabilir, böylece bilinçli ya da bilinçdışı olarak hayatına değer vermediği ve kendini yok etmek istediği için tehlikeye atılmış olabilir. Aynı şekilde Freud düşüncesinde de davranışın altında yatan karakter özellikleri farklı olabilmektedir. Her ne

kadar Freud ile benzer şeyler üzerinde uzlaştılar da Fromm'un karakter kavramı üzerinden farklılaştığı noktalar aşağıdaki gibi özetlenebilir (Fromm, 1997: 79).

"Karakterin temel yapısı libido'nun çeşitli şekillerinden değil, bir insanın dünya ile olan özel ilişkilerinden kaynaklanır. Yaşama süreci içerisinde insan dış dünya ile kendisi arasında şu şekilde bağlantı kurar:

- Nesneleri elde ederek ve kendine mal ederek;
- Kendisini başka insanlar (ve kendisi) ile ilişkili hale getirerek.

Birinci öncüle göre her birey kendi davranışlarını farklı mecralar üzerinden deneyimlese de bir şekilde kendine mal etmektedir. İkinci boyutta ise sosyalleşme süreci etkili olmaktadır. Fromm davranışçılardan farklı olarak karakterin insan davranışlarına yön veren bir içgüdüsel tarzda yapılandığını da ifade etmektedir. Ayrıca karakter yaşama süreci içinde insanın toplumla olan uyumunu sağlamaktadır. Bununla birlikte ailelerde karakterin oluşmasında etkili bir sosyal değişkendir. Geline nokta hem bireysel değişkenler hem de sosyal değişkenler karakter üzerinde etki yapmaktadır. (Aktay, 2017: 161).

Fromm'a göre, sosyal ve bireysel karakterden bahsedilebilmektedir. Bu bağlamda insanların bireysel karakterleri mizaç içinde sayılabilmektedir. Bireysel karakterin değişmesi sosyal karaktere göre daha zor bir durum oluşturmaktadır. Sosyal karakter daha kolay bir şekilde değişmektedir (Fromm, 2003: 65). Sosyal karakter toplum içinde yer alan bireylerin birçoğunda görülebilmektedir. Sosyal karakter toplumsal değişmelere paralel olarak dinamik bir özelliği beraberinde taşımaktadır (Arıkan, 1995: 56).

Fromm'a göre insanların büyük çoğunluğu düzmece denilebilecek toplumsal bir bilinç üzerinden hayatlarını yaşamaktadırlar. Nitkeim Fromm insanların önemli bir kısmının toplumdan dışlanma korkusu yaşar. Bu korku onların toplumdan farklı düşüncelerini engeller. Fromm buna toplumsal bilinç dışı adını vermektedir. Bu kavram Freud'un süperegö kavramına denk gelmektedir. Bu bağlamda süperegö toplumsal baskı unsurunu ifade etmektedir.

Fromm (1994: 23)'ün insan anlayışı hümanizme dayalı olarak anlaşıldığından dolayı onları kötü yapan şey genel olarak toplumsal olaylar ya da baskılardır. Bu bağlamda insanların iyi olmaları için sağlıklı toplumların olması da gerekmektedir. Ancak toplumun kötülük yapmaya meyilli olması tek tek bireylerin de yaptıkları kötülükleri haklı çıkarmamaktadır. İşte tam da bu yüzden Fromm'un ateist anlayışında bireyler bilinçli olmalıdır. Toplumun ya da Nietzsche'ci anlamda sürüye kapılıp gitmemelidir. Hümanist değerlerle birlikte sorgulama ve eleştirme değerleri de Fromm'un ateist insan anlayışı için önem kazanan kavramlardır.

İnsan üzerinden toplumun, gelenek ve göreneklerin baskısı her dönemde olmaktadır. Bu sorun üzerine birçok düşünür özellikle 19. Yüzyıl ile başlayan zamanla birlikte analizler yapmıştır. Fromm (1996a: 34)'a göre içinde bulunulan toplum her ne kadar sürüye tavırlar geliştirmiş kötülüğe meyletmiş olsa da bireyler bilinçli olmalarıyla toplumu aşmalıdır.

5.3.1. Karakter Tipleri

Erich Fromm karakter tiplerini belirlerken toplumla birey arasındaki ilişki üzerinden hareket etmektedir. O, karakter olarak yaratıcı olmak ve olmamak arasında ayrımlar yapmaktadır. Fromm'un yaratıcı karakter kavramı Freud'un genital anlayışına yaratıcı olmayan karakteri ise pregenital anlayışıyla örtüşebilmektedir. Fromm'a göre Freud'un genital karakteri, cinsel ve sosyal fonksiyonunu gerektiği şekilde yerine getirebilen bir insanın karakter yapısını dile getirmekten öteye gidemediği gibi pregenital tanımı da insanın cinselliğe geçemeyişini ve çocuklukta kalmasını ifade etmekle kalmıştır (Fromm, 1997a: 105).

Ayrıca altı çizilmesi gereken bir diğer konu birey ile toplum arasındaki ilişkinin beklenenden çok daha yoğun olarak yaşandığı gerçeğidir. Nitekim toplum birey üzerinden çoğu zaman belirleyici olarak etkiler yapmaktadır. Özellikle sosyo-ekonomik ve politik oluşumlar bireylerin karakter olarak etkilenmelerine neden olmaktadır. Fromm (1997: 99)'a göre ortalama bir birey üzerinden yapılan analizler bireyin yaşadığı topluma dair fikirler verebilmektedir.

Fromm'un karakter tiplerinden birincisini *yaratıcı olmayan karakter* tipi oluşturmaktadır. Bu karakter tipinde kendini gerçekleştirmek, kişisel bilinç ve gelişim önemli değildir. Yaratıcı olmayan karakterlerin diğer özelliklerini ise *alıcı ve sömürücü olması bununla birlikte biriktirici ve pazarlayıcı olması* teşkil etmektedir. Fromm bu karakter özelliklerini hümanist değerlerle çelişmesinden dolayı onaylamaz.

Alıcı karakter yönelimi sergileyen bir bireye göre insan mutluluğun tüm nesnelerini dışarıda aramaktadır. Fromm'a göre bu karakter yönelimindeki bireyler için sevgi; sevmek eylemi üzerinden değil sevilme eylemi üzerinden değerlendirilmektedir. Dolayısıyla sürekli olarak dış kaynaklı bir belirlenim söz konusudur. Bununla birlikte alıcı karakter bilgiye ulaşmada da sürekli başkasını aramaktadır. Ayrıca bu karakter özelliği diğer insanlara hayır demekten çok evettir. Hiçbir kimseye hayır diyememek ise bu insanların eleştiri becerilerini köreltmektedir (Fromm, 1997a: 83).

Fromm bu karakterin fiziksel özelliklerine de vurgu yapar. Bu bağlamda alıcı yönelik karakterlerde daha çok fiziksel bir hedonizm görülmektedir. Yemek yemeyi ve cinsel hazzı ilk sıralara koyan bu karakterler günlük hayattaki endişelerini böyle atlatmaya çalışırlar (Fromm, 1997a: 77).

Yaratıcı olmayan karakterin bir diğer yönelim biçimini ise sömürme oluşturmaktadır. Bu yöneliş tipinde her türlü iyi bireyin dışında aranmaktadır. Bu yönelimin temelinde ise insanın tek başına iyi bir şey yaratamayacağı üzerine gelişen duygusu vardır. Sömürücü tip kendi istediği şeyi başkasından zorla alır. Bu zorlama ve kötülük hayatın her alanında görülebilmektedir. Dolayısıyla alıcı tipte var olan iyimserlik sömürücü tipte bulunmamaktadır.

Nitekim sömürücü tipler başkalarının fikirlerini kolaylıkla çalarlar. Bu bağlamda zekâ sömürmenin bir aracı olarak kullanılabilir. Sömürücü tipler insanları kendi ideolojileri etrafında toplayabilmek adına sever görünürler (Fromm, 1997a: 87).

Yaratıcı olmayan karakterin bir başka yönelim özelliğini ise biriktirici yöneliş oluşturmaktadır. Bu yönelim özelliğine göre dış dünyadan bir şey beklenmez. Ancak biriktirme ve harcama yapmama bu karakterin kendini güvende hissetmesi adına önem kazanmaktadır. Bu karakter hem maddi olarak hem de duygusal olarak cimridirler. Sevgi anlayışları da karşıdaki insana sahip olmak niteliğinde kendini göstermektedir.

Bir diğer karakter yönelimi ise pazarlama yönelişidir. Bu karakter yöneliminde birey kendini bir meta olarak görür. Fromm’a göre insanın meta olarak görülmesi çağdaş zamanların bir özelliğidir. Nitekim çağdaş iş hayatında her birey ya da çalışan kendini işverene pazarlamak durumunda kalmaktadır. Başarı, geniş ölçüde, bir insanın kendini nasıl sattığına, nasıl gösterdiğine, nasıl bir ambalajla sunduğuna bağlıdır; neşeli, sağlam, saldırgan, güvenilir, haris olup olmamasına bağlıdır; dahası, nasıl bir aileden geldiğine, hangi kulüplere üye olduğuna, uygun kişileri tanıyıp tanımamasına bağlıdır. (Fromm, 1997a: 91).

Karakterdeki pazarlama yöneliminin bir diğer ayırt edici özelliği ise bireyselliğin tamamen yok edilmesidir. Bireyselliğin ortadan kalkması benliğin kaybı anlamına gelmektedir (Fromm, 1997a: 78). Bununla birlikte her birey pazarın güncel faaliyetlerine ve durumuna göre kendini sürekli olarak günceller. Ancak bu noktada belirleyiciler genellikle pazar faaliyetleridir. Geline nokta buraya kadar ifade edilen karakter özellikleri ve yönelimlerinin Fromm’a göre hümanist değerler taşımadığı söylenebilir. Nitekim bu insanların kendini gerçekleştirme ve toplumu aşma gibi soruları yoktur. Ayrıca tüm beklentileri kendi bireysel benliklerinden değil dışarıdandır.

Fromm’un öne çıkardığı karakter ise *yaratıcı yönelişlerde* bulunan karakterlerdir. İnsanın doğa karşısındaki zayıflığından kurtulabilmesi adına yaratıcı olması gerekmektedir. Yaratıcı olmanın birincil özelliğini ise irade oluşturmaktadır. Bağımsız bir karaktere ulaşabilmek adına insan kendi iradesini ortaya koymalıdır. Yaratıcı olmak sadece hayatın maddi yönüne yönelik de değildir (Gençtan, 1980: 125). Dolayısıyla hayatın tamamını kapsamaktadır. “Yaratıcılık, insanın kendi güçlerini kullanma ve kendisinde var olan imkânları gerçekleştirme yeteneğidir. İnsanın yaratıcı olabilmesi için özgür olması, kimseye bağımlı olmaması ve aklın ona yol göstermesi gerekir” (Fromm, 1997a: 106). Bu bağlamda ideolojilere ya da dinlere tutsak olmuş bir insanın aklıyla yol alması ve kişisel yaratıcılığını koruması mümkün görünmemektedir. Çünkü aklı kullansa dahi bir noktada kendisini emir edilen şeyleri yapmakla sorumlu hissedecektir.

Erich Fromm (1997a) kendi yaratıcı karakter özelliklerini Aristoteles üzerinden tanımlamaya çalışmaktadır. Nitekim Aristoteles (2009)’e göre de insanı gerçekten iyi yapan şey

onu gerçekte ne ise o yapan özüyle ilgilidir. İnsanın özünü ise akli yoluyla gerçekleştirdiği düşünme faaliyeti oluşturmaktadır. Bu bağlamda Fromm'a göre etkin olmaklık ile yaratıcılık arasında bir fark bulunmaktadır. Örneğin; insan sürekli olarak bir konuda etkin olabilir ama bu onun yaratıcı olduğu anlamına gelmemektedir. Bu etkinlik durumu bir çeşit saplantı halini almaktadır.

Aynı şekilde Aristoteles'te olduğu gibi Spinoza düşüncesinde de özgür ve mutlu olmak insanın kendisini anlamasından geçmektedir. Nitekim O'na göre "erdemle mutlak bir uyum içerisinde olacak şekilde davranmak demek, kendi yararımıza olan şeylerden hareket ederek, aklımızın gösterdiği yolda etkinlik göstermek, yaşamak ve kendi varlığımızı korumak (bu üç şeyin anlamı birdir) demektir" (Spinoza: 2016: 56).

Mistik bir ateist olan Fromm'a göre insan için yaratıcı düşüncenin kaynağı sevgiden gelmektedir. Akıl gücünü de ön plan çıkaran Fromm için akıl nesnenin hakikatini vermesi bakımdan önemlidir. Sevgi ise diğer insanların bir birey olarak algılanmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte sevgi bireyin doğa ve evrenle bütünleşmesini sağlamaktadır. Sevgiyi edilgen olarak tanımlamayan Fromm (1999: 24) için sevgi tam anlamıyla bir etkinliktir. Sevginin olması gerektiği yerde ise etken güç ilgidir. Fromm'a göre insan ilgisinin olmadığı yerde sevgiden bahsetmek de güç olacaktır. Bu durumda sevgi etken ve yaratıcı bir kişilik karakterinin oluşmasında önemli bir argümandır.

Fromm (1996)'un üzerinde durduğu bir diğer karakter özelliği sosyalleşme süreçlerine bağlı olarak gelişmektedir. Nitekim birey toplumsal baskı altında güvensiz ve yalıtılmış durumdadır ve bu durumu aşmak adına yetkeci yöneliş, yıkıcı yöneliş, robotsu yönelişler sergilemektedir.

Yetkeci yönelişe göre bireylerin şahsi özü bulunmamaktadır. Bu durumda bireyler kendi özlerinin bağımsızlığını düşünmeden başka şeylerle ya da kişilerle kaynaşma eğilimine girmektedir. Bu eğilim en radikal şeklini ise egemenlere boyun eğme ve mazoşistlik olarak kendini göstermektedir. Bu durumda bireysellik iyiden iyiye önemsizleşmektedir. Ayrıca insanlar kendi dışındaki güçlere, topluma ve diğer bireylere bağımlılık ve itaat kültürü geliştirirler. Bu bağımlılık kültürü ve psikolojisi sadizmin yayılmasına neden olabilmektedir (Fromm, 1996: 141).

Fromm'un ateizm anlayışında yetkeci davranışlara olan tepki büyüktür. Nitekim Fromm; bağımlılık psikolojisinin birçok kötülüğü farkında bile olmadan yapmaya davetiye çıkardığını aktarmaktadır.

..Böylece yeni dinsel öğretiler, orta sınıfın ortalama bireyinin hissettiklerini dile getirmekle kalmadı, bu tutumu ussallaştırıp bir dizgeye oturtarak söz konusu duyguları arttırdı ve güçlendirdiler. Bundan daha fazlasını da yaptılar ve bireye, kaygılarıyla başa çıkmanın bir yolunu da gösterdiler. Ona, kendi güçsüzlüğünü ve doğasının kötülüğünü kabul etmekle, bütün yaşamını, günahları karşılığında ödenecek bir bedel olarak görmekle, kendini en aşın

ölçüde aşağılamakla ve ayrıca, çabalarını arttırmakla, kuşku ve kaygılarından kurtulacağını öğretiler: Tanrıya tam anlamıyla boyun eğmekle, Tanrı tarafından sevilbileceğini ve hiç değilse Tanrının kurtarmaya karar vermiş oldukları arasına katılmayı umabileceklerini öğretiler (Fromm, 1996: 92).

Burada ki mutluluk dışarıda ve dışarıdan olana boyun eğmekle mümkün olmaktadır. Kutsal olan değerlerin vaaz ettiği şeylere karşı çıkma onun dışlanması yol açacaktır. Bu durumda bir diğer karakter yönelimini ise uzaklaşma ve yıkıcı olmaklık oluşturmaktadır. Bu yönelime istinaden bireyler güçsüz duyguları nedeniyle bazı kimselerden uzaklaşırlar. Kendine aşırı değer vermeye başlayan birey diğer kimselerden de uzaklaşmaya başlar (Fromm, 1997a: 122). Uzaklaşmanın aktif bir görünümünü ise yıkıcılık teşkil etmektedir. Birey ötekinden korkar bir tavırla karşısındakini yok etme eğilimine girer. Bu yıkıcı yaklaşımlar faşizm gibi sosyal patolojilerin oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

Robotsu yönelimlerde ise birey olmaklık tamamen ortadan kalkar, bireyler kültürel ve toplumsal eğilimlerin elinde robotsu bir tavır sergilerler. Fromm (2014:34)'a göre çağdaş birey robotsu yönelimleri sıklıkla göstermektedir.

Fromm (1997: 134) buraya kadar belirttiği karakter yönelim özelliklerinin kimi zaman birbirlerine yaklaştığını ifade etmektedir. Bu karakterleri yönelim özelliklerini aşağıdaki gibi tablolastırmaktadır.

Tablo 5.1. Kendine Mal Etme ve Sosyalleşme

Kendine Mal Etme Süreci		Sosyalleşme Süreci	
Yaratıcı Olmayan Yöneliş (Karakter)			
Alıcı Yöneliş (Karakter)	Mazoşist	Yetkeci Yöneliş (Karakter)	
Sömürücü Yöneliş (Karakter)	Sadist		
Biriktirici Yöneliş (Karakter)	Yıkıcı		
Pazarlayıcı Yöneliş (Karakter)	İlgisiz	Robotsu Yöneliş (Karakteri)	
Yaratıcı Olan Yöneliş (Karakter)			
Çalışan	Seven, Düşünen		

(Kaynak: Fromm, 1996: 132).

Tablodan hareketle Fromm'un altını önemle çizdiği nokta; bir insanın yönelimsel olarak tamamen olumlu ya da tamamen olumsuz olması mümkün değildir. Bu bağlamda yaratıcı olan ya da yaratıcı olmayan yönelimlerin biri diğerine ağır basar. İnsanlar hayatta kalabilmek adına üretmeyi de bilmelidir; toplumsallaşmayı da bilmelidir. Dolayısıyla bu karakter yönelimlerin biri diğerine ağır basabilir ve değişebilir.

Yaratıcı olmayan karakter yapılarının içinde az ya da çok olabilen yaratıcılık özellikleri görülebilmektedir. Fromm (1997: 137) bu karakter yönelimlerinin olumlu ve olumsuz görünümelerini de aşağıdaki gibi tablolastırmaktadır.

Tablo 5.2. Yaratıcı Olmayan Karakterlerin Olumlu ve Olumsuz Görünüşleri

Alıcı Yöneliş (Karakter)	
Olumlu Görünüşü	Olumsuz Görünüşü
- kabul etmeye hazır - cevap vermeye hazır - gönülden bağlı	- pasif, girişim gücü yok - belli bir kanısı yok, tutarlı bir karakteri yok - boyun eğer
Sömürücü Yöneliş (Karakter)	
Olumlu Görünüşü	Olumsuz Görünüşü
- etkin - girişim gücü var - gururlu	- sömürücü - saldırgan - kendini beğenmiş
Biriktirici Yöneliş (Karakter)	
Olumlu Görünüşü	Olumsuz Görünüşü
- tutumlu - dikkatli ya da ihtiyatlı - mesafeli	- cimri - kuşkucu - soğuk
Pazarlayıcı Yöneliş (Karakter)	
Olumlu Görünüşü	Olumsuz Görünüşü
- belirli bir amaca yönelik - değişebilir - genç ve dinç	- fırsat düşkünü - tutarsız - çocuksu

Tabloda gösterildiği gibi yaratıcı olmayan karakterlerin öne çıkan olumlu ve olumsuz görünüşleri vardır. Erich Fromm'un insan anlayışında yaratıcı bir karakterde ve sevgi dolu olmak önemlidir. Bununla birlikte bireyin zihinsel olarak bağımsız düşünebilmesi onu kısıkca alan toplumdan, dinden ya da ideolojiden kurutulup şartlar ne olursa olsun hümanizmden yana tavır almasını önemsemektedir.

6. SONUÇ

Erich Fromm'un ateizmini incelemeyi amaçlayan bu araştırmada Fromm'un ateizme yönelik belirlemeleri ve diğer yaklaşımlarından kesitler sunulmuştur. Düşünürlerin yaklaşım ve fikirlerinin sağlıklı anlaşılması için yaşadıkları dönemlerin ve kendi hayatlarının önemli bir rolü bulunmaktadır. Araştırmada elde edilen veriler bu bağlamda değerlendirildiğinde Fromm'un yaşadığı çağın ve olayların düşüncelerini yansıttığı söylenebilir. Nitekim ciddi bir Yahudi soykırımının yaşandığı dönemde fikirlerini oluşturan Fromm'un hümanizm ve sevgi gibi kavramları ön plana çıkarması anlaşılabilir görünmektedir.

Hem felsefeci hem de psikolog olarak değerlendirilebilen Fromm'un psikanalizmin yanı sıra sosyal bilimci bir yönü de öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Fromm hem insanı hem de evreni ontolojik anlamda, ruhsal, metafiziksel ve toplumsal olarak değerlendirmektedir. Çağının okumasını çok iyi yapan Fromm psikoloji ya da ahlak alanında olduğu gibi ontoloji ve metafizik alanlarında da orijinal bir yaklaşım ortaya koymaktadır. Fromm'un ateizm anlayışı sadece ontolojik ya da metafizik yaklaşım olmanın ötesinde inançlara alternatif sunmuş; bununla birlikte yeni bir toplumsal inanç modeli yapılandırmıştır.

Ateizm her ne kadar birinci dünya savaşı sırasında ve sonrasında gelişme ve yayılma bulmuş olsa da İlk Çağ düşünce tarihinden bu yana varlığını sürdüren bir yaklaşım olmuştur. Geline Yüzyıllar arasında ateizmin karşılaştığı en büyük sorunlardan birini ahlak oluşturmıştır. Özellikle din kurumun etkin olduğu yıllarda ve yerlerde ahlakın tek kaynağının din olabileceği yanılması bugün düşünce tarihinin bir sorunu olmaya devam etmektedir. Bu sorun ayrıca toplumsal hayattaki varlığını da devam ettirmektedir. Ancak hem Fromm öncesi düşünürler hem de Fromm, ateist bir ahlak anlayışının mimarı olmuştur. Bu bağlamda akla yapılan vurgu ve evrensellik teması öne çıkmaktadır.

Ahlakın üç temel kaynağı olduğu düşünüldüğünde bunlardan birincisini; toplumsal tutumlara ve gelenek-göreneklere uygun yaşama kültürü oluşturmaktadır. Nitekim toplumun ayıplaması ya da dışlaması bireyleri toplumun vaaz ettiği gibi olmaya iter. İnsan bir birey olarak toplumla anlam kazanmaktadır. Dolayısıyla içinde yaşadığımız toplumdan soyutlanmamız mümkün görünmemektedir. Toplum hem ahlaki beklentilerini hem de beğenilerini fertlere çoğu zaman dayatmaktadır. İnsanların önemli bir kısmı kimi zaman bilinçli kimi zaman da bilinçsiz olarak toplumun beklentilerine boyun eğer. Toplumun kötü dediğine kötü iyi dediğine de iyi der.

Ahlakın bir diğer kaynağını ise en bilindik kurumlardan biri olan din oluşturmaktadır. Nitekim her din insanlara bir takım ahlaki ilkeler vaaz etmektedir. Toplumun iyi ya da kötü olarak tanımladığı aksiyolojik değerler din alanında günah ya da sevap kavramlarıyla karşılanmaktadır. Ancak araştırmanın özellikle ikinci bölümde ele alındığı üzere Fromm'un

ateizm yaklaşımında Tanrı süreç içinde insan yaşamından kopup soyut bir varlığa dönüşmüştür. Bununla birlikte hem dinler hem de toplumsal ahlak insanların zihinsel bağımsızlıklarına ve özgürlüklerine engel olmaktadır. Nitekim Fromm'a göre kurumsallaşmış dinler otoriterdir. Otoriter bir din yaklaşımında ise bireyin zihinsel özgürlüğünden bahsedilemez. Dolayısıyla Fromm bu yaklaşımları hümanizme, sevgiye ve özgürlüğe aykırı gördüğünden reddeder. Fromm düşüncesinde ateizm burada başlamıştır. Dostoyevski'nin bir roman kahramanı üzerinden aktardığı Tanrı yoksa her şey mubahtır aforizması Fromm tarafından özellikle ateizm ahlakı ile değerlendirilmektedir.

Fromm kurumsallaşmış dinlere özgürlüğü elden aldığından ve insanları kendine yabancılaşmış birer yığına dönüştürdüğünden dolayı karşı çıksa da Uzak Doğu inanışlarından beslendiğini aktarmaktadır. Bu noktada Fromm'un ateizmindeki temel nokta Tanrı var ya da yok olması değil ahlaki tutum ve davranışlardır. Bununla birlikte öne çıkan bir diğer ilke bireyin kendi üzerine bilinçli bir farkındalık geliştirmesi ve zihinsel özgürlüktür. Nitekim Fromm kötülüklerin yayılma alanı bulmasını insanların sürüleştirilmesinde görmektedir. Modern zamanlarda yükselen ideolojilerin insanları bir din gibi kolaylıkla etkilemesi peşinden "sürü"kleme ahlakın kaynağının toplum ya da din değil akıl olması gerekliliğine getirmiştir.

Fromm düşüncesinde gelişen ateist hümanist ahlakın temel ilkelerinden birini de evrensellik ve objektiflik oluşturmaktadır. Nitekim kurumsallaşmış herhangi bir dine göre hareket edilen ahlak ilkeleri sürekli olarak ötekini dışarıda bırakacaktır. İlgili din ya da dinlere mensup olmayanlar var olan dairenin dışında kalacaktır. Erich Fromm'un ateizm yaklaşımında tüm insanları akıl ilkeleri ışığında gelişen ahlak ilkeleriyle birlikte kucaklamak temel karakterlerden biridir. Kendi üzerine bilinçli farkındalığı gelişen her birey ahlaki olarak yaptığı eylemlerin bilincinde olup yaptığı eylemlerin sorumluluğunu da üstlenir pozisyona yükselmektedir. Sonuç olarak Fromm düşüncesinde nasıl ki bir Tanrı evriminden bahsedilebiliyorsa insanın ahlaki evriminin en yüksek aşaması ateist- hümanist ahlakıdır. Bu bağlamda insan kurumsallaşmış dinlere ve topluma karşı bağımsızlığını ilan etmiş sayılmaktadır. Nitekim Erich Fromm, Sokrates gibi düşünce tarihinin önemli simalarını bu ahlak ve fikir grubu içinde saymaktadır.

Ahlakı kendi düşüncesiyle yapılandıran ateist yaklaşımlarda ideolojilerin ardından hiçbir sorumluluk almadan eyleme davranışı ortadan kalkar. Fromm ile aynı dönemi ve benzer yaşam şartlarını paylaşan Arendt'in ifade ettiği kötülüğün sıradanlaşmasına Fromm ateizminde rastlanılmaz. Nitekim bu ahlaki bilinç seviyesinde sıradanlık değil tam bir bilinç, iyilik ve hümanizm hâkimdir. Fromm'un ateizm yaklaşımına kendi çağı için bir ahlak kuramı şeklinde bakılabilir. İnsanın kendini gerçekleştirme fikrine büyük önem veren Fromm için bu hedefin önemli ön koşulunu zihinsel bağımsızlık oluşturmaktadır. Bu konuda Fromm, Spinoza'nın erdem anlayışından, Tevrat'tan ve Zen Budizm'inden etkilenmiştir.

Kurumsallaşmış din öğretilerinden kaçınan Fromm'un bu tarz ateizmi benimsemesinin altında yabancılaşma kavramının yatığı görülmektedir. Kendi içinde geliştirip kendinin yapabileceği ilkeleri toplumdan ya da dinden talep eden insanlar bir süre sonra kendi özüne yabancılaşmış kuklalara dönerler. Oysa insan egzistansiyellerin deyimiyle kendi yaşamının efendisi olabilmelidir. Kendi erdemlerini yaratamayan insan süreç içinde kendine yabancılaşmış bir yığına dönüşür.

Bu durumda Erich Fromm insanların sadece kurumsal dinlere olan tapınmalarını değil bununla birlikte hayvanlara, doğaya, putlara hatta siyasi liderlere olan tapınmalarını da reddeder. Bu yaklaşım zihnin tüm "putlardan" arınmasını ön görmektedir. Nitekim Fromm'a göre insanlar bir olayı mitleştirebilmekte ya da aynı şekilde parayı da Tanrılaştırabilmektedir. Bu yaklaşımların hepsi bireyin kendi değerlerine yabancılaşması anlamına gelmektedir. Kendine ontolojik ve aksiyolojik bir anlam arayışı içinde olan bireyler bu anlamı kendi içinde aramalıdır. İnsanın kendi zihinsel dünyası dışında temellendirilen her değer Fromm'un ateizminde yabancılaşma anlamına gelmektedir. Aklın gücünün sevgi ve hümanistik değerler geliştirilebildiği gibi silikleştirilmesinin mümkün olduğunu savunan Fromm düşüncesinde; ateizmin özellikle ahlaki yapısının aktüel bir şekilde yorumlanmasını gerekmektedir.

İnsanların kendilerini aksiyolojik olarak bir şeylere adama arzusunun doğru yönlendirilmesi ya da kendi içinde yönetilmesi gerekmektedir. Nitekim insan kendini kendisinden üstün bir varlığa adayabilmektedir. Bu din olabildiği gibi maddi şeylerde olabilmektedir. Bu bağlamda Erich Fromm araç olması gereken para gibi şeylerin amaç haline döndüğünü ve yabancılaşmanın arttığını vurgulamaktadır.

Gelinen noktada Fromm, dinin insanların hangi ihtiyaçlarına cevap verdiğinin sorgulamasının yapılmasını öne çıkarır. Din insanın kendisini tanımasına ve zihinsel olarak özgürleşmesine yardımcı oluyor mu? İnsanı kendi davranışlarını yönlendirmede bir efendi kılıyor mu? Gece yatağına huzur içinde uzanabiliyor mu? Yoksa din denilen şey insanı kısırlaştırıyor mu? İnsanın eleştirel düşünme becerisi ruhunu yok ediyor mu? İnsanı peşin kabullenmelere sürüklüyor mu? Daha da önemlisi insan sömürülüyor mu?

Fromm'un ateizm anlayışındaki hümaniter ahlak bu sorulara her zaman olumlu cevaplar vermeyi ön görmektedir. Bu bağlamda Fromm'un ateizminde baskıcılığa, aklın kullanılmasına ket vurucu ya da eleştirel düşünme becerisinin gelişimine engel olan her türlü argüman reddedilmektedir.

KAYNAKLAR

- [1]. Akarsu, B. (1998). *Çağdaş felsefe*. (4. bs.). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- [2]. Akdağ, Ö. (2015). Kötülük sorunu ve teodise. *International Journal Of Social Science*, 38, 473-480.
- [3]. Aksun, T. (2012). *Seküler hümanizm ve etik anlayışı*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- [4]. Aktay, A. (2017). Sosyal sermaye bağlamında Erich Fromm ve sağlıklı toplum. *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 12(1), 155-172.
- [5]. Arat, N. (1984). "Önsöz" *Erich Fromm, yeni bir insan yeni bir toplum (yanılsama zincirlerinin ötesinde)*. (Çev.N. Arat). İstanbul: Say Kitap.
- [6]. Arendt, H. (2009). *Kötülüğün sıradanlığı*. (Çev.Ö.Çelik). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- [7]. Arıkan, Ç. (1995). Erich Fromm'a göre toplumsal karakter. *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, 19, 179-180, 83-92.
- [8]. Aristoteles (2009). *Nikomakhos'a etik*. (Çev.S.Babür). İstanbul: Bilgesu Yayıncılık.
- [9]. Armstrong, W.S. (2016). *Tanrısız ahlak*. (Çev.A.Tuygan). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- [10]. Aslan, A. (2002). Analitik pozitif ateizmin bir eleştirisi: Michael Martin. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 7, 75-95.
- [11]. Atsız, H. (2006). *Erich Fromm'un hümaniter din anlayışının günümüz toplumları açısından değerlendirilmesi*. Yayımlanmış doktora tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- [12]. Aydın, M. (1981). Ateizm ve çıkmazları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1), 190.
- [13]. Aydın, M. S. (1999). *Din felsefesi*. (7.bs.). İzmir: İFAV Yayınları.
- [14]. Aydın, A. R. "Kur'an'da suçluların davranış özellikleri", *birey ve din: Din psikolojisinde yeni rayışlar*. A. R. Aydın (Der.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- [15]. Ayten, A. (2010). *Psikoloji ve din psikologların din ve Tanrı görüşleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- [16]. Bal, M. (2017). Tanrı felsefeye nasıl girer? Sorusuna cevap olarak Platon'un euthyphro diyalogu ve Heidegger'in ontoloji eleştirisi. *Felsefi Düşün Akademik Felsefe Dergisi*, 8, 17-46.
- [17]. Bolay, S. H. (2009). *Felsefe doktrinleri ve terimleri sözlüğü*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- [18]. Cevizci, A. (2015). *Felsefe tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- [19]. Cevizci, A. (2017). *Büyük felsefe sözlüğü*. İstanbul: Say yayınları.
- [20]. Çetin, Ö. (2018). Erich Fromm'da tanrı tasavvuru. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18,3, 75-98.

- [21]. Çevik, M. (2003). David Hume'da kötülük sorunu. Dini Araştırmalar, , Mayıs-Ağustos 2003, C.6, s.16, s.25-38. 15.3.2019 tarihinde http://ktp.isam.org.tr/pdfdrgr/D01949/2003_16/2003_16_CEVIKM.pdf adresinden alınmıştır.
- [22]. Çüçen, A. (2015). *Varoluş filozofları*. Bursa: Sentez Yayınları.
- [23]. Delacampagne, C. (2018). *20. yüzyıl felsefe tarihi*. (Çev. D. Çetinkasap). (6.Bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- [24]. Dobrenkov, V.İ. (2008). *Marksizm ve psikanaliz "Erich Fromm'un ve yeni freudculuğun eleştirisi yeni freudcular hakikati rarken"* (Çev. A. Özdoğu). İstanbul: Sorun Yayınları.
- [25]. Doğrucan, M.F. (2017). *Tanrı ile kavga 18. yüzyıl fransız aydınlanmasında D'holbach'ın yeri*. İstanbul: Aygan Yayıncılık.
- [26]. Durkheim, E. (2005). *Dini hayatın ilkel biçimleri*. (Çev. F. Aydın). İstanbul: Ataç Yayınları.
- [27]. Eco, U. (2017). *Antik Yunan*. (Çev. L.T. Basmacı). İstanbul: Alfa Yayınları.
- [28]. Erdoğan, E. (2016). *İnanç uykusu*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- [29]. Ergezen, E. (2004). *Günümüz ateistlerinde hayatı anlamlandırma*. Yayımlanmış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- [30]. Fırıncioğulları, S. (2015). Gerçekleşen bir kötülük: Nekrofil: Üst sınıflardaki yıkıcılık eğilimi ve topluluk narsisizmi. *Akademik Bakış Dergisi*, 52, 197-206.
- [31]. Freud, S. (1985). *Bir yanılsamanın geleceği*. (Çev. H. Z. Kars). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- [32]. Freud, S. (1997). *Uygurlık ve hoşnutsuzlukları*. (Çev.S.Budak). Ankara:Öteki Yayınevi.
- [33]. Freud, S. (2008). *Psikanaliz üzerine* (Çev. A. A. Öneş). İstanbul: Say Yayınları.
- [34]. Freud, S. (2012). *Totem ve tabu*. (Çev. H. İlhan). Ankara: Alter Yayıncılık.
- [35]. Freud, S. (2014). *Uygurlık, din ve toplum: Bir yanılsamanın geleceği* (Çev. M. Ökten). Ankara: Tutku Yayınevi.
- [36]. Freud, S. (2016). *Bir yanılsamanın geleceği*. (Çev.A.Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınları.
- [37]. Fromm, E. (1981). *Psikanalizin ve zen budizm*. (Çev.İ. Güngören). İstanbul: Onur Basımevi.
- [38]. Fromm, E. (1982). *Sağlıklı toplum*. (Çev. S. Yurdanur ve Z. Tanrısever). İstanbul: Payel Yayınları.
- [39]. Fromm, E. (1983). *Freud düşüncesinin büyüklüğü ve sınırları*. (Çev. A. Arıtan). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- [40]. Fromm, E. (1984). *Yeni bir insan yeni bir toplum (yanılsama zincirlerinin ötesinde)* (2. Bs.). (Çev. N. Arat). İstanbul: Say Kitap.
- [41]. Fromm, E. (1987). *İtaatsizlik üzerine*. (Çev. A. Sayın). İstanbul: yaprak yayınları.
- [42]. Fromm, E. (1991). *Psikanaliz ve din*. (Çev. A. Aydın). İstanbul: Antan Yayınları.

- [43]. Fromm, E. (1993). *İnsandaki yıkıcılığın kökenleri I*, (Çev. Ş. Alpagut). İstanbul: Payel Yayınevi.
- [44]. Fromm, E. (1994). *Erdem ve mutluluk ahlâk psikolojisi üzerine bir inceleme*. (Çev. A. Yörükan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- [45]. Fromm, E. (1995). *İnsandaki yıkıcılığın kökenleri 2*. (Çev.Ş. Alpagut). İstanbul: Payel Yayınları.
- [46]. Fromm, E. (1995a). *Rüyalar, masallar, mitoslar*. (Çev. A. Arıtan – K. Ökten). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- [47]. Fromm, E. (1995b). *Umut devrimi*. (Çev. Ş. Yeğın). İstanbul: Payel Yayınevi.
- [48]. Fromm, E. (1996). *Çağdaş toplumların geleceği*. (Çev. G. Kaya – K. Ökten). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- [49]. Fromm, E. (1996a). *Özgürlükten kaçış*. (3. Bs.). (Çev. Ş. Yeğın). İstanbul: Payel Yayınları.
- [50]. Fromm, E. (1997). *Erdem ve mutluluk*. (Çev. A. Yörükan). (4. Bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- [51]. Fromm, E. (1997a). *Yaşama sanatı*. (Çev. A. Arıtan) İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- [52]. Fromm, E. (1998). *Toplumsal bilinçaltının araştırılması*. (Çev. A. Arıtan). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- [53]. Fromm, E. (1999). *Sevme sanatı*. (Çev. E. Aylıkçı). Ankara: Ayyıldız Yayınları.
- [54]. Fromm, E. (2003). *Sahip olmak ya da olmak*. (Çev. A. Arıtan) İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- [55]. Fromm E. (2004). *Hayatı sevmek*. (Çev. A.Köse). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- [56]. Fromm, E. (2004a). *Barışın tekniği ve stratejisi*. (Çev. A. Arıtan). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- [57]. Fromm, E. (2004b). *Ataerkil toplum ve kadın hakları*. (Çev. A. Doğangün). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- [58]. Fromm, E. (2010). *Psikanaliz ve din*. (Çev.E. Erten). İstanbul: Say Yayınları.
- [59]. Fromm, E. (2014). *İtaatsizlik üzerine denemeler*. (Çev. N.Soyşal). İstanbul: Say Yayınları.
- [60]. Fromm, E. (2016). *Marx'ın insan nlayışı*. (Çev. K.H. Ökten). İstanbul: Say Yayınları.
- [61]. Fromm, E. (2016a). *İnsandaki yıkıcılığın kökenleri*. (Çev. S. Karabulu). İstanbul: Say Yayınları.
- [62]. Fromm, E. (2016b). *Tanrılar gibi olacaksınız*. (Çev.S. Karabulu). İstanbul: Say Yayınları.
- [63]. Gasset, J.O. (2011). *Kitlelerin ayaklanması*. (Çev. N. Işık). (2. Bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- [64]. Gençtan, E. (1974). Varoluşçu psikolojinin temel ilkeleri. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 7(1), 13-17.

- [65]. Gençtan, E. (1980). Erich Fromm ve insançı psikoloji. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/504/6084.pdf> adresinden 4.4.2019 tarihinde alınmıştır.
- [66]. Giddens, A. (2010). *Modernite ve bireysel-kimlik geç modern çağda benlik ve toplum*. (Çev. Ü. Tatlıcan). İstanbul: Say Yayınları
- [67]. Gilson, E. (1986). *Tanrı ve felsefe*. (Çev. M. Aydın). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- [68]. Girardi, J. (1967). Çağdaş ateizmin problemi. (Çev. Korlaelçi, M.). 13.3.2019 tarihinde <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/751/9617.pdf> adresinden alınmıştır.
- [69]. Gülfil, D. (2018). *Psikolojik açıdan ateizm: Nitel bir araştırma*. Yayınlanmış doktora tezi. Çukurova Üniversitesi, Adana.
- [70]. Günay, Ü. (1986). Modern sanayi toplumlarında din I. *Erciyes Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, 51-52.
- [71]. Güner, M. (2012). *Erich Fromm'un ahlak anlayışı*. Yayınlanmış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.
- [72]. Hançerlioğlu, O. (2013). *Felsefe ansiklopedisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- [73]. Hökelekli, H. (2005). *Din psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [74]. Hyman, G. (2010). *Ateizmin kısa tarihi*. (Çev. D.Şendil). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- [75]. Karaca, M. S. (2016). Ortega Y Gasset düşüncesinde üniversite sorunu ve kültür eğitimi. *International Journal of Humanities and Education*, 2(3), 154-176.
- [76]. Karaca, M.S. (2016a). Denetlenebilir bir disiplin olarak bilim ve teknoloji. *Journal Of International Social Research . Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Vol. 9 Issue 45,P471.480.10p. 3.4.2019 tarihinde http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt9/sayi45_pdf/4sosyoloji_psikoloji_felsefe/karaca_semi_h.pdf adresinden alınmıştır.
- [77]. Karacoşkun, M. D. (2006). *Ateist bir mistik Erich Fromm*. Samsun: Etüt Yayınları.
- [78]. Karataş, C. (2018). *Agnostisizm - ateizm ilişkisi*. Yayınlanmış yüksek lisans tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- [79]. Köse, A. (1997). *Neden islam'ı seçiyorlar*. İstanbul: İsam Yayınları.
- [80]. Kutluer, İ. (2014). "Mistisizm", İslam ansiklopedisi, Türkiye diyanet vakfı <http://www.islamansiklopedisi.info/>
- [81]. Lucretus. (2017). *Varlığın yapısı*. (1.Bs.). (Çev. İ.Z. Eyüboğlu). İstanbul: Bilim Yayıncılık.
- [82]. Markoviç, M. (1998). *Hümanizm ve ahlak felsefesi*. (Çev. A. Ünlü). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- [83]. Marx, K. (1975) *Felsefe yazıları*. (Çev. M. Belge). İstanbul: Payel Yayınevi.

- [84]. Marx, K. (2000). *Demokritos ile Epiküros'un doğa felsefeleri*. (Çev. H. Demirhan). Ankara: Sol Yayınları.
- [85]. Nermi, U. (2019). *Felsefenin çağrısı*. (10.Baskı) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- [86]. Özdoğan, Ö. (2008). İnsana manevi-psikolojik yaklaşım. AÜYFD XLIX. sayı II, (77-102). 2.4.2019 tarihine <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1144/13409.pdf> adresinden alınmıştır.
- [87]. Özgül, O. (1991). *Pozitivizm ya da mantıksal olarak felsefe*. İstanbul: Us Yayınları.
- [88]. Platon. (2016). *Euthyphron*. (Çev.F. Akderin). (2.Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- [89]. Poidevin, R. (2000). *Ateizm/ inanma ve inanmama üzerine bir tartışma*. (Çev. A. Yılmaz). (2.Bs.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- [90]. Postman, N. (2016). *Teknopoli*. (Çev. E.M. Yılmaz). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- [91]. Robert, C. (2003). *Ateistlerin tanrısı*. (Çev. M. Korlaelçi). Ankara: İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- [92]. Russell, B.(1972). *Mistisizm ve mantık*(Çev. A. Usluata). İstanbul: Varlık Yayınevi
- [93]. Russell, B. (2013). *Sorgulayan denemeler* (Çev. N. Arık). İstanbul: Say Yayınları.
- [94]. Sartre, J.P. (2007). *Varoluşçuluk*. (Çev. A. Bezirci). İstanbul: Say Yayınları.
- [95]. Sevinç, K. (2016). *Psikososyal açıdan inançsızlığın oluşum ve gelişimi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- [96]. Sezen, Y. (1997). *Hümanizm ve Atatürk devrimleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- [97]. Spinoza, B. (2016). *Etika*. (Çev. H.Z. Ülken). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- [98]. Şener, H. (2018). Jean Meslier düşüncesinde ateizmin temel dayanakları ve eleştirisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.27,175-191. 13.3.2019 tarihinde <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/547703> adresinden alınmıştır.
- [99]. Taylan, N. (1998). *Tanrı sorunu*. İstanbul: Ayışığı Kitapları Yayınları.
- [100]. Topaloğlu, A. (2001). *Tanrıtanımazlığın felsefi boyutları: Teizm ya da ateizm*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- [101]. Topaloğlu, A. (2004). *Ateizm ve eleştirisi*. (4. Bs.). Ankara: DİB Yayınları.
- [102]. Türk, A. (2012). *Ateizmi anlamak*. (1. Bs.). İstanbul: Propaganda Yayınları.
- [103]. Vitz, P.C. (2013). Ateizm psikolojisi. (Çev. K. Sevinç). *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 133-147.
- [104]. Weber, A. (1998). *Felsefe tarihi*, (Çev. H.V. Eralp) (5. Bs.). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- [105]. West, D. (1998). *Kıta avrupası felsefesine giriş*. (Çev. A. Cevizci). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

[106]. Wulff, D. M. (2005). *Hümanistik inancın umudu: Erich Fromm*. (Çev. M. D. Karacoşkun). Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt 5, Sayı 4, 2005, (243-253). 2.4.2019 tarihinde http://isamveri.org/pdfdrq/D03296/2005_4/2005_4_KARACOSKUNMD.pdf adresinden alınmıştır.

[107]. Yasa, M. (2003). Bir üst amacın oluşumunda evrensel bir senteze doğru. *Ekev Akademi Dergisi*, 7,14.

[108]. Yavuz, K. (2006). Psikanaliz açısından ateizm. Ü. Günay & C. Çelik (Ed.) *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* içinde (61-81). Adana: Karahan Yayınları.

[109]. Yavuz, D. (2017). Kant ve Wittgenstein'in Tanrı Anlayışı: Sessiz İman. *Etü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (ETÜSBED), II(3), 57-66.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Kıymet GEDİK

Doğum Tarihi : 20.006.1992

E-mail : kymtgdk@gmail.com

Öğrenim Durumu :

Derece	Bölüm/Program	Üniversite	Yıl
Lisans	Felsefe	Mersin Üniversitesi	2012-2016
Yüksek Lisans	Felsefe	Mersin Üniversitesi	2016-2019
Doktora			